

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

2019

**ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ НАЗАРИЙ-
МЕТОДОЛОГИК МУАММОЛАРИ**
Тингловчилар учун ўқув-услубий мажмуа

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА
АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ
ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

“Тасдиқлайман”
Тармоқ маркази директори
Н.М.Эгамбердиева
“ _____ ” _____ 2019 йил

**“ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК
МУАММОЛАРИ”
модули бўйича
Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А**

Малака ошириш курси йўналиши: Ўзбек тили филологияси: Ўзбек
тилшунослиги
Тингловчилар контингенти: олий таълим муассасаларининг
профессор-ўқитувчилари

Тошкент – 2019

Мазкур ўқув-услугий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 18 октябрдаги 5-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчи:

Бахтиёр Менглиев,
филология фанлари доктори,
профессор, ТошДЎТАУ

Такризчилар:

Д.Лутфуллаева – филология
фанлар доктори, профессор
З.Холмонова – филология
фанлари доктори, профессор

*Ўқув -услугий мажмуа Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУ
Кенгашининг 2019 йил 28- августдаги 1-сонли қарори билан нашрга тавсия
қилинган.*

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.0
III. МАЪРУЗА МАТНЛАРИ..	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.4
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАТЕРИАЛЛАРИ, ТОПШИРИҚЛАР ВА УЛАРНИ БАЖАРИШ БЎЙИЧА ТАВСИЯЛАР	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.
V.БИТИРУВ ИШЛАРИ УЧУН	
МАВЗУЛАР.....	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.25
VI. КЕЙСЛАР БАНКИ	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.26
VII. ГЛОССАРИЙ.....	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.30
VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	10133

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сон қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сон, 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4797-сон, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришга бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ 2909-сон Қарори йўналишлари мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

Глобаллашув жараёнида тил функциялари ижтимоий-иқтисодий тараққиётга мутаносиб равишда кенгайиб бормоқда. Тилнинг жамият ривожига аҳамияти янада долзарблик касб этмоқда. Бугунги кунда тил тафаккур ривожининг муҳим омили эканлигини таъкидлаш жоиз.

Ижтимоий-иқтисодий тараққиётни белгиловчи маънавий омил ва миллат мавжудлигининг дастлабки шarti бўлган тилнинг табиати, тилни ташкил қилувчи бирликлар тизими, тил бирликлари ўртасидаги муносабат, тилшунослик назариясига оид масалалар, назарий қарашлар, лингвистик таълимотларнинг узвий тараққиёт тизимини англаш мутахассислар назарий қарашлари учун муҳимдир.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Ўзбек тилшунослигининг назарий-методологик муаммолари” **модулининг мақсади** тилнинг яхлит бир бутун тизим сифатидаги хусусиятини, тил бирликлари тавсифи ва таснифи, тил бирликлари ўртасидаги муносабатларни ёритиш, назарий тилшунослик масалаларини ҳал қилишда қўлланадиган методология ва методлар ҳақида мукамал билим беришдан иборат.

“Ўзбек тилшунослигининг назарий-методологик муаммолари” **модулининг вазифалари:**

- тингловчиларнинг умумлингвистик билимини назарий жиҳатдан чуқурлаштириш;
- тил қурилишини бир бутун тизим сифатида таҳлил қилиш;
- тилнинг структурал қийматини, тил-лосон-нутқ муносабатини ёритиш;

- тил бирликлари тавсифи ва таснифидаги ёндашувларни таҳлил қилиш; - тил бирликларини ўзаро боғлиқликда, тизим сифатида ўрганиш;
- тил бирликлари ўртасидаги парадигматик, синтагматик, иерархик муносабат турлари моҳиятини ёритиш;
- тилнинг мантиқий, психик табиатини изоҳлаш, ижтимоий-иқтисодий, физиологик, биологик жараён сифатидаги мураккаб структурасини таҳлил қилиш;
- тилшунослик назариясининг асосий масалалари, назарий қарашлар, лингвистик таълимотларнинг моҳиятини ёритиш;
- янги назарий ва методологик материаллар билан таништириш;
- лисоний таҳлил методикаси ва методологияси билан қуроллантиришдан иборат.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Ўзбек тилшунослигининг назарий-методологик муаммолари” модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида **ТИНГЛОВЧИ:**

- ўзбек тилига тизим сифатида ёндашган ҳолда тилшуносликнинг методологик масалаларини;
- тилнинг тизим сифатидаги моҳияти ва семиотик табиатини;
- тилшуносликнинг долзарб назарий масалаларини;
- тилшунослик тадқиқотлари методикасини;
- ўзбек тилшунослигида қўлланилаётган замонавий методлар ва уларнинг методологиясини **билиши** керак;
- миллий ёндашув асосида тилшунослик ва тил таълимидаги ўзига хосликларни фарқлай олиш;
- тилшуносликнинг долзарб назарий масалаларини аниқлай олиш;
- тилшуносликнинг назарий масалаларига доир лингвистик методларни қўллаш **кўникмаларига** эга бўлиши керак.
- Ўзбек тилидаги матнларда шахс руҳий ҳолатининг ифодаланишини таҳлил қила олиш;
- тилнинг тизим сифатидаги ва семиотик хусусиятларини талқин қила олиш;
- лисоний сатҳларнинг ҳамкорлик муносабатларини тавсифлаш;
- тилшуносликнинг назарий масалалари ечимига доир тавсиялар бериш **малакаларини** эгаллаши зарур.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Ўзбек тилшунослигининг назарий-методологик муаммолари” модулини ўқитиш жараёнида:

- замонавий ахборот технологиялари ёрдамида интерфаол маърузаларни ташкил этиш;

- виртуал амалий машғулотлар жараёнида кейс, лойиҳа ва ассисмент технологияларини қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режасидаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Ўзбек тилшунослигининг назарий-методологик муаммолари” модулини ўқитиш ўқув режасидаги филологик таълимда илғор хорижий тажрибалар, филологик тадқиқотларда тизимли таҳлил, антропоцентрик тилшунослик йўналишлари, замонавий ўзбек лексикографияси ва терминологияси модуллари билан боғлиқликда ва узвийликда олиб борилади.

Модулнинг андрагогик таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар тилшунослик назарияси ва методикасига доир когнитив, креатив, коммуникатив ва методик компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат			
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси		
			Жами	жумладан	
				Назарий	Амалий машғулот
1.	Тилшунослик йўналишларида методология кўринишлари	2	2	2	
2.	Тилшунослик йўналишларида методология кўринишлари	2	2		2
3.	Нутқнинг системавий хусусиятлари	2	2		2
4.	Тил тараққиёти қонуниятлари	2	2		2
5.	Тил тараққиётининг ички қонуниятлари	2	2		2
6.	Тилшунослик ва мантиқ муносабати	2	2		2
	Жами	12	12	2	10

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1- Мавзу:ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА МЕТОДОЛОГИЯ МАСАЛАСИ

Ишдан мақсад: эмпирик методология, билиш босқичи, фаҳмий билим, идрокий билим, тадқиқ манбаига ёндашиш, номиналистик ва диалектик усул, тадқиқотчи нуқтаи назари, материалистик ва идеалистик дунёқараш

Масаланинг қўйилиши: Методология, жумладан, тилшунослик тадқиқотилари методологияси фалсафанинг таркибий қисми бўлиб, фаннинг гносеология (билиш назарияси) бўлими билан узвий алоқадор. Шунинг учун методология деганда тадқиқотчида камида уч омилнинг мужассамланиши ва унинг илмий тадқиқ маҳсулида намоён бўлиши тушунилади.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1 – амалий машғулот

Тилшунослик йўналишларида методология кўринишлари

Ишдан мақсад: Ўзбек тилшунослигида илк эмпиризм ва унинг методологияси. Билим. Билиш аъзолари. Ирсий билим. Ҳиссий билим. Ақлий билим. Руҳий билим. Эмпиризмнинг ютуқлари. Намояндалари. Муаммолари. Истиқболлари.

Диалектик мантиқ – назарий билимлар методологияси. Диалектика тамойиллари ва уларнинг мазмун моҳияти ҳақида мустақил илмий хулоса чиқара олиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи берилган саволларга жавоб бериши ва натижа олиши лозим.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- Инсоний фаолият структураси масаласи бўйича савол-жавоб.
- Методология – лингвистик фаолият асоси бўйича машқ.
- Формал мантиқ методологияси масаласи юзасидан дебат.
- Диалектик методология масаласи юзасидан дебат.
- Синергетик методологияни тавсифлаш.

2 – амалий машғулот

Нутқнинг системавий хусусиятлари

Ишдан мақсад: Системанинг хусусиятларини тавсифлаш. Мавҳум системанинг аниқ системадан фарқли хусусиятлари. Системанинг нотўлиқлиги, номукамаллиги. Системада барқарорликнинг шартлилиги ва ўзгарувчанликнинг субъектив ва объектив омиллари. Системанинг очик/ёпиқлиги тушунчасининг нисбийлиги. Системанинг фаолиятсизлиги.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи вариантда келтирилган топшириқларни бажариши ва натижа олиши лозим.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- Система бўйича савол-жавоб.
- Мавҳум система табиати бўйича баҳс.
- Мавҳум системанинг номукамаллиги бўйича дебат
- Системала барқарорликнинг шартлилиги муҳокамаси.
- Системанинг очик/ёпиқлигини тавсифлаш.

3 – амалий машғулот

Тил тараққиёти қонуниятлари

Ишдан мақсад: Тил тараққиётидаги тил ҳодисаларининг ўзгарувчанлиги ҳақида кўникма шакллантириш. Тил тараққиётидаги ташқи омиллар, жамият ва тил, тилнинг экстралингвистик омиллари, дифференция, интеграция ҳодисаларни шарҳлай олиш, тилларнинг ўзаро таъсири, тилларнинг чатишуви, тил ва жамиятнинг ўзаро муштарақ эканлиги ҳақида кўникмаларга эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи берилган саволларга жавоб бериши ва натижа олиши лозим.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- Ривожланиш тушунчаси ва тил тараққиётини баҳолаш.
- Тил тараққиётининг ички қонуниятларини тавсифлаш.
- Объективлик ва такрорланувчанлик. Тежам. Плеоназм (эҳтиёт, таъкид) масалари юзасидан машқ.
- Лисоний рамзда асимметрик дуализм қонуни. Тилда аташ ва ифодалаш зиддияти қонуни. Ўхшатиш (аналогия) қонунини шарҳлаб тушунтириш.
- Барқарорлик ва эркинлик (юкланганлик ва салтлик) қонуни. Жамият тушунчаси масалаларини тавсифлаш.
- Тил ва жамият. Тил – ижтимоий ҳодиса сифатида. Тил ва маданиятнинг ўзаро уйғунликда ривожланиши. Тил ва тарихий муҳит. Миллий мафкура ва миллий тил. Миллий тилшунослик ва тил таълими муносабати ҳақида фикрларни муҳокама қилиш.

4–амалий машғулот

Тил тараққиётининг ички қонуниятлари

Ишдан мақсад: Тилнинг серқирралиги унинг кўп қирралиги ва кўп вазифалилиги масалаларини таҳлил қила олиш ва ушбу масалалар юзасидан мустақил илмий хулоса қила олиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи вариантда келтирилган топшириқларни бажариши ва натижа олиши лозим.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- Борлиқ ҳодисаларининг серқирра ва кўп вазифалилиги масаласи бўйича савол-жавоб.
- Хусусият ва вазифанинг диалектик яхлитлиги бўйича машқ.
- Серқирралик ва имконият тушунчалари муносабати масаласи юзасидан дебат

- Тилнинг серқирралиги ва тилшунослик босқичлари ҳамда йўналишларини тавсифлаш.

5 – амалий машғулот

Тилшунослик ва мантиқ муносабати

Ишдан мақсад: Тилнинг ижтимоий ҳодисалардан фарқлаш, тил ва тафаккур муносабати шарҳлаш, тилнинг биологик, ирқий, синфий ҳодиса эмаслиги ҳақида кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи берилган саволларга жавоб бериши ва натижа олиши лозим.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- Тил ва тафаккур муносабати масаласи бўйича мунозара.
- Тил ва тафаккур диалектикасига миллий ёндашув асослари мукаммоси бўйича машқ.
- Алишер Навоий қарашларида тил ва тафаккур муносабати масаласи бўйича дебат.
- Концепт, тушунча, сўз. Ҳукм ва гап тушунчаларининг ёритишини тавсифлаш.

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“SWOT-таҳлил” методи.

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Намуна: Тилнинг рамзий система сифатида ўрганилишининг SWOT таҳлилини ушбу жадвалга туширинг.

S	Тилнинг рамзий система сифатида ўрганилишининг кучли томонлари	
W	Тилнинг рамзий система сифатида ўрганилишининг кучсиз томонлари	
O	Тилнинг рамзий система сифатида ўрганилишининг имкониятлари	
T	Тўсиқлар	

Хулосалаш» (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айна пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилят ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма материалларни таққатлади;

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва мавзу яқунланади.

Намуна:

Тилшунослик методологияси					
Формал мантиқ методологияси		Диалектик методология		Синергетик методология	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Хулоса:					

“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетида амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	якка тартибдаги аудио-визуал иш; кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ахборотни умумлаштириш; ахборот таҳлили; муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	индивидуал ва гуруҳда ишлаш; муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	индивидуал ва гуруҳда ишлаш; муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	якка ва гуруҳда ишлаш; муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейс. Лингвистларга амалий тилшунослик йўналишини ривожлантириш вазифаси қўйилди. Бир тилшунос бу борада формал мантиқ методологиясидан фойдаланишни режалаштирди. Лекин натижа у кутгандек бўлмади.

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:

- Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгилаш (индивидуал ва кичик гуруҳда).
- Бажариладиган ишлар кетма-кетлигини белгилаш (жуфтликлардаги иш).

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустақамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Методология – лингвистик фаолият асоси.”

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент” лардан маъруза машғулотларида талабаларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

Тест

Тилнинг ономосиологик вазифаси нималардан иборат?
 А) Инсоннинг тил орқали оламни билиши, борлиқ узвларини номлаши
 Б) Тилнинг шу тил эгаларининг олам ҳақдаги билимлари тўплами
 С) Инсон бевосита ўзи кўрмаган воқеа-ҳодисаларни тушунтириши
 Д) Борлиқни зидланиш тамойиллари асосида ўрганиши

Қиёсий таҳлил

Формал мантиқ методологияси ва диалектик методология қиёсий таҳлили

Тушунча таҳлили

- Синергетик методологияни изоҳланг...

Амалий кўникма

- Тилнинг серқирралиги нималарда намоён бўлишини кетма-кет ёзиб чиқинг?

Венн Диаграммаси методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништириладилар;
- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштириладилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

III. МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

1-мавзу. ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА МЕТОДОЛОГИЯ МАСАЛАСИ

Режа:

1. Инсоний фаолият структураси.
2. Методология – лингвистик фаолият асоси.
3. Формал мантик методологияси.
4. Диалектик методология.
5. Синергетик методология.

Таянч тушунчалар: эмпирик методология, билиш босқичи, фаҳмий билим, идрокий билим, тадқиқ манбаига ёндашиш, номиналистик ва диалектик усул, тадқиқотчи нуқтаи назари, материалистик ва идеалистик дунёқараши

Методология юнонча *metodos* - "тадқиқот", "ўрганиш" ва *logos* - "таълимот", "сўз" каби икки сўздан тузилган бўлиб, унинг луғавий маъноси "метод ҳақида таълимот". Шунинг учун, одатда, луғатларда **методология** тушунчаси "илмий тадқиқот методлари ҳақида таълимот, маълум бир фанда қўлланиладиган методлар мажмуаси"¹ сифатида тушунилади. Лекин **методология, илмий тадқиқот методологияси** деганда, ҳозирги кунда, маълум бир фанда қўлланиладиган хилма-хил методлар, таҳлил усулари ҳақидаги таълимот эмас, балки **тадқиқотчининг тадқиқот манбаини қандай тушуниши ва унга қандай ёндашиши, тадқиқотдан қандай мақсадни кўзлаши, бошқача қилиб айтганда, тадқиқотчининг дунёқараши** назарда тутилади.

Методология, жумладан, тилшунослик тадқиқотлари методологияси фалсафанинг таркибий қисми бўлиб, фаннинг гносеология (билиш назарияси) бўлими билан узвий алоқадор. Шунинг учун методология деганда тадқиқотчида камида уч омилнинг мужассамланиши ва унинг илмий тадқиқот маҳсулида намоён бўлиши тушунилади. Булар:

Биринчидан, тадқиқотчининг ўз тадқиқот манбаи ҳақида қай турдаги билимларни ҳосил қилишга интилиши, билишнинг қайси тури билан шуғуланиши. Маълумки, фалсафада нарса/ўрганиш объекти ҳақида тадқиқотчи икки турдаги билимлар ҳосил қилиши мумкин:

- а) фаҳмий (ҳиссий, эмпирик) билимлар;
- б) идрокий (ақлий, мантикий, назарий, теоретик) билимлар.

Ҳар бир турдаги билимни ҳосил қилиш йўли, восита ва усуллари ҳам, мақсадлари ҳам бошқа-бошқа.

Иккинчидан, тадқиқотчининг тадқиқот манбаи/нарсасига қандай усул билан

¹Қар.: Словарь иностранных слов. -М.: Изд. СЭ. 1967. -С. 403; Философический словарь. -М.: Изд. ПЛ, 1968. -С. 215.

ёндашиши. Фалсафада нарсага ёндашишнинг икки усули бор. Улар:

- а) номиналистик ёндашиш;
- б) диалектик ёндашиш.

Номиналистик ёндашишнинг ҳам, диалектик ёндашишнинг ҳам (нарсани номиналистик ёки диалектик тушуниш ва талқин этишнинг) ўз тамойиллари бор. Тадқиқотчи илмий тадқиқ жараёнида шу тамойилларга таяниб тадқиқот олиб боради.

Учинчидан, тадқиқотчининг материалистик ёки идеалистик (руҳоний) нуқтаи назарда туриши ва шу нуқтаи назардан туриб илмий тадқиқни олиб бориши.

Тадқиқотчи дунёқараши, тадқиқотчининг методологияси деганда тадқиқот ва тадқиқотчида мана шу омиллардан қай бирларига таяниб иш кўриши назарда тутилади. Шунга кўра методология:

- 1) эмпирик-номиналистик–материалистик;
- 2) эмпирик - номиналистик –идеалистик;
- 3) эмпирик -диалектик-материалистик;
- 4) эмпирик -диалектик-идеалистик;
- 5) идрокий-номиналистик-идеалистик;
- 6) идрокий - номиналистик –материалистик;
- 7) идрокий -диалектик-идеалистик;
- 8) идрокий -диалектик-материалистик

каби 8 умумий кўринишда бўлиши мумкин. Булар соф мантикий-риёзий турлар. Ҳақиқатда эса, улар беҳад кўп.

Ҳар бир илмий тадқиқот ҳам ўзига хос методологик асосларда қурилади. Тадқиқотчилар ва уларнинг методологик асослари қанча ранг-баранг бўлмасин, у методологик асослар барибир, онгли/онгсиз равишда шу уч омилнинг у ёки бу турига, уларнинг у ёки бу даражада бирикувига бориб тақалади. Буни кўл ёки денгиздан турли томонларга чиқарилган каналлар ёки ҳовуздан турли одамларнинг турли томонларга сув олиб кетиши билан қиёсласа бўлади. Бу одамлар сувни бир манбадан олишади, шунинг учун идишлари, йўллари ҳар хил бўлишига қарамай, сувларнинг таркиби ва манбаси бир.

Демак, илмий тадқиқот бошламоқчи бўлган ҳар бир киши методологиянинг

- а) билим тури / билиш босқичи;
- б) тадқиқ манбаига ёндашиши;
- в) нуқтаи назари;

бинар (икки турли) кўринишларининг ҳар бирининг энг асосий тамойиллари (мезонлари, ўлчов бирликлари) билан танишиши зарур, зероки, тадқиқотчи мана шу тамойиллар билан нарсани (ўрганиш манбаи ва унинг хусусиятларини) ўлчайди, баҳолайди, тавсифлайди. Шунинг учун бу бўлимнинг навбатдаги маърузалари мана шу тамойиллар тавсифига бағишланади. Лекин бу ишга киришишдан олдин бир масала устида алоҳида тўхталишимиз лозим. У ҳам бўлса, тадқиқотчининг методологияга муносабати масаласи. Зеро, жуда кўп ҳолларда тадқиқотчи уқилган, изчиллик билан татбиқ этиладиган, онгли методологик асосга эга эмас ва кўр-кўрона иш тутаяди. Баъзи ҳолларда, ҳатто,

методологияни рад этади. Уларнинг фикрича, методология, методологик асослар тадқиқотчига ўз тадқиқ манбаини у борлиқда қандай бўлса, шундай тавсифлашга, уни объектив баҳолашга халақит беради. Шунинг учун тадқиқотчида нарсада нималарни ва қандай кўриш ҳақида ҳеч қандай ғоя ва кўрсатмалар бўлмаслиги лозим. Агар шундай ғоя ва кўрсатмалар бўлса, тадқиқот ҳаққоний, объектив бўлмайди. Методологияга бундай салбий (тўла рад этувчи) муносабат олдинлар ҳам бор эди, ҳозир ҳам мавжуд. Бу ҳақда: 1. *Философия. Наука. Методология.* -М.:Наука. 1972. 2. *И.В.Копнин. Диалектика как логика и теория познания.* -М.:Наука. 1978. 3. *Б.М.Кедров. Единство диалектики, логики и теории познания.* -М.:1963. 4. *Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланishi.* -Т.:Фан. 1997. 5. *Иванов С.Н. Родословное древно-тюркок Абул-Гази-Хана. Грамматический очерк.* -Т.:Фан. 1969. 6. *Диалектика-теория познания. Под общей редакцией Б.М.Кедрова. II книга. Проблемы научного метода.* -Наука. 1964. 7. *Диалектика и логика. Законы мышления.* -М.:Наука. 1962. 8. *Диалектика и логика. Формы мышления.* -М.:Наука. 1962 каби тадқиқотлардан мукамал маълумот олишингиз мумкин. Фалсафа бўйича нашр этилган истаган дарслиқда тадқиқотчининг методологияни тўлиқ рад этиши қаттиқ қораланади. Рад этишлар ислом мафкураси шароитида тасаввуф намояндалари қарашларида ҳам учрайди. Масалан, ҳазрат Навоий “Лисонут тайр” маснавийсининг бир ўрнида

*“Куфру иймон роҳравга кеш эмас,
Асл йўлда банди роҳи беш эмас”*

(Лисонут-тайр, 191-бет)

(Мазмуни: куфр ёки иймон бу йўлга кирган киши учун маслак эмас. Булар асл йўлдаги тўсиқдан бошқа нарса эмасдир), деса, яна бир ўринда

*“Чун сулук ичра кўп эрди ихтилоф,
Кўпраги дурд эрди, лекин ози соф.*

*Ким равишда софи эрди маишаби,
Бор эди ул тобеъи шаръи наби”*

(Лисонут-тайр, 201-бет)

(Мазмуни: Сулук (йўл) чира ихтилоф кўп бўлиб, улардан кўпи қуйқали, софи эса оз. Бу соф табиат эгалари сирасига пайғамбар шариати қонун-қоидаларига тобе бўлганлар киради) деб, исломни бошқа динлардан устун қўяди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, файласуфлар методологияни тўла-тўқис рад этувчиларни умуман тадқиқотчи деб санамайдилар, чунки методологиясиз тадқиқотчи ва тадқиқот бўлолмайди. Шунинг учун улар ўз методологиясининг моҳиятини уқмаган тадқиқотчининг қаёққа бораётганлигини билмаган йўловчига ўхшатиб, уни жоҳил, онгсиз тақлидчи ва эргашувчи деб санайдилар. Лекин методологияни онгли равишда рад этувчи олимларни (жумладан, тилшуносларни ҳам) жоҳил ва нодон деб санаш инсофдан эмас. Зероки, методология, жуда кўп ҳолларда, нарсада унда бўлмаган хусусиятларни "қидириб топиш"га, уни нотўғри талқин ва тавсиф қилишга, зўрма-зўракилик билан унда йўқ хислатларни унга нисбат бериш ва ҳаққонийликни бузишга олиб келиши мумкин. Бу, асосан, методологик

тамойилларга онгсизларча ёндашиш, бу тамойилларни мутлақлаштириш (фетишизм), ўзаро боғланган томонларни бир-биридан узиш, маълум бир дунёқараш ёки фикрни зўрлаб "асослаш" ва ўтказишга интилиш каби ҳолларда бўлади. Тарихда бунга жуда кўп мисоллар мавжуд. Чунончи, Европада XIV-XVIII асрларда насроний (христиан) инквизицияси ҳукмронлиги даврида методологик асос тамойиллари вазифасини Таврот ва Инжилда (Библияда) баён қилинган фикр ва маълумотлар ташкил қилар эди. Шунинг учун, масалан, Қуёшнинг Ер атрофида айланишини "исботловчи" тадқиқотлар қўллаб-қувватланар (чунки Тавротда шундай талқин этилади), акс фикрни исботловчи ишлар шаккоклик ва куфр деб саналар эди. Шунинг учун Жордано Бруно, Галилео Галилей каби юзлаб сиймолар жазоланган, хўрланган, таъқиб этилган.

Шундай ҳолат Шарқда ҳам (жумладан, Ўзбекистонда ҳам) XV-XIX (ҳатто XX аср бошларигача) асрларда исломий теократик давлатларнинг мустабит ҳукмронлиги давлатларида содир бўлди. Қуръоний дунёқараш (методология) нинг мустабидлашиши (мутлақлаштирилиши) IX-XIV ва, ҳатто, XVI асргача гуллаб яшнаган илмий-ишлаб чиқариш тараққиётини тамоман сўндирди, тараққиётни бўғди, халқ, давлат, фан, маданиятни XIV-XV аср босқичида зўрлик билан тутиб келди.

Шунга ўхшаш ҳолат собиқ Шўрода 30-80 йилларда назария ва социалистик режалаштириш методологиясини мутлақлаштириш натижасида рўй берди. Иқтисодиёт қонунлари зўрлаб бузилди, бозор ва товар ишлаб чиқаришнинг ҳаққоний қонуниятлари ўрнини сунъий қонунлар эгаллади, миллий қадриятлар топталди. Натижада, иқтисодиёт, маданият ва маънавият издан чиқди. Мана, 20 йилдан кўпроқ вақт ўтдики, МДХнинг 300 млн. дан ортиқ аҳолиси зўрлик билан ўтказилган методологик таможиллар асоратларини тугатиш, бозор, товар ишлаб чиқариш қонуниятларини, маънавият ва қадриятларини тиклаш азобини тортиб келмоқда.

30-50-йилларда шўро тилшунослиги марксистик тилшунослик деб янги ном олган таълимот- Н.Е.Марр таълимоти методологик таможиллари исканжасида қолди.

Тарихий, қиёсий ва системавий тилшуносликнинг барча йўналишлари намоёндалари қувғинга учради. Жаҳоннинг 1/6 қисмини эгаллаган улкан давлатда тилшуносликнинг фан сифатида йўқолишига, унинг ўрнини хаёлий уйдирмалар эгаллашига сал қолди².

Фалсафий адабиётларда **фаҳм, фаҳмий** тушунчаси жуда кўп ҳолларда турли-туман атамалар билан берилади. Чунончи, **эмпирик, сенсуал, эмпириокритик, практик, экспериментал** каби байналминал, **чувственное, опытное, внешное** каби русча, **ҳиссий, фаҳмий, зоҳирий, ташқи, тажрибавий** каби ўзбекча атамалар шулар жумласидан. Ўзбек ва рус тилларидаги илмий (хоҳ фалсафий, хоҳ лингвистик) адабиётларда байналминал атамалар ҳам кенг ва эркин қўлланилади. Бу атамаларнинг барчаси бир турдаги билиш ва унинг маҳсули – билимни ифодалайди. Атамаларнинг ҳар бири

²Маррчиларнинг талқинларидан бир мисол: ўзбекча *қишлоқ, ўтлоқ* сўзларидаги *-лоқ* қўшиқчаси тарихан юнонча *"жой, ўрин"* маъноли *лок* сўзи билан айнан эмиш. Бу "назария" ҳақида қаранг: Усмонов С. Умумий тилшунослик. -Т.:Ўқитувчи, 1972. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Т.:Шарқ, 2002.

фаҳмий ўрганишнинг маълум бир қиррасига алоҳида эътибор беради. (Чунончи, биз айна бир шахсни «Карим аканинг ўғли» деб ҳам, «Раҳимжоннинг акаси» деб ҳам атай олганимиздек. Шунинг учун бу атамалар лингвистик синоним, аниқроғи, дублетлар деб қаралиши лозим.) Ўқув монографияда **фаҳм**, **фаҳмий** атамасидан кўпроқ фойдаланилади. Бунинг сабаби шундаки, мумтоз адиб ва орифларимиз (жумладан, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Фаридуддин Аттор ва б.) тасаввуфда (исломий диалектик фалсафада) билиш ва билимнинг икки турини:

- а) *фаҳм ва фаҳмий*;
- б) *идрок ва идрокий* каби

махсус атамалар билан номлайдилар.

Чунончи, Алишер Навоий «Лисонут-тайр» нинг биринчи бўлимида ёзади:

*Айлагач доир тўқуз афлокни,
Қосир етди фаҳмидин идрокни.*

(Мазмуни: *У тўққиз фалакни айланувчи қилиб яратди ва фаҳм сабабли уни идрок қилишни қусурли, камчиликли қилди, яъни ҳодисаларни идрокий билиш учун фаҳмий билиш тўсиқ бўлди*).

Шунинг учун бу атамалардан кенгроқ фойдаланилади, ваҳоланки, амалда бўлган фалсафий адабиётларда (жумладан, Ж.Туленов, З.Ғафуров. Фалсафа. – Т.:Ўқитувчи. 1991. Б.263-270), ўқув кўлланмаларида **фаҳмий** атамаси маъносида рус тилидан калкалаштирилган *ҳиссий* атамаси кўлланилган. Мумтоз мутафаккирлар ишлатган атамани кўллаш қадриятларга ҳурмат ва эътибор рамзи.

Фаҳмий билиш ва фаҳмий билимларнинг умумий моҳияти ўзбек фанида фалсафа бўйича юқорида эслатилган ўқув кўлланмаларида, шунингдек, *1.Манилов А, Хасанов М. Описание и объяснение. -Т.: Узбекистан. 1969. 2. Методологические проблемы науки. -М.: Наука. 1982. 3.Ойзерман Т.И. Эмпирическое и теоретическое: различие, противоположность, единство // Вопросы философии. 1985, -№4. 49-61-б. ва тилшунослик бўйича фаҳмий билиш ва унинг натижалари моҳияти 1. Иванов С. Родословное древо тюрков. Грамматический очерк. -Т.:Фан. 1969. 2.Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. -Т. :Фан. 1995. 3.Неъматов Ҳ, Бозоров О. Тил ва нутқ. -Т. : Ўқитувчи. 1993. 4. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. -М.: ИВЛ, 1970. , 1972. 5. Жабборов Н, Неъматов Ҳ. Назарий билим методологияси // Ўқитувчилар газетаси, 1989, 1-сон, 2 январь. каби тадқиқотларда изоҳланган.*

Тадқиқ манбаи бўйича фаҳмий билимлар инсоннинг сезги органлари воситасида ҳосил қилинади. Унли ва ундошларнинг артикуляцион ва физиологик хусусиятлари (қаерда ва қандай усуллар билан ҳосил бўлиши, товушларнинг чўзиқ-қисқалиги, кучсиз-кучлилиги, жарангли-жарангсизлиги, аниқ-ноаниқлиги, товушларнинг бир-бирига таъсири асосида ўзгаришлари, урғу, оҳангнинг хусусиятлари, гап ва матннинг фонетик бўлиниши ва ҳ.), сўз ва кўшимчаларнинг конкрет (муайян, нутқий) маънолари, сўз бирикмалари ва гапларнинг конкрет маънолари, нутқнинг у ёки бу тури ва услубнинг муайян

ўзига хосликлари, алоҳида ёзма ёдгорликларнинг танқидий-таҳлилий нашрлари, асосан, фаҳмий билиш усулида ҳосил қилинган билимлар маҳсули. Бундан ташқари:

-ёзма ёдгорликлар, лаҳжа ва шеваларда товушлар, қўшимчалар, сўзлар, сўз бирикмалари, гапларнинг қўлланилишидаги ўзига хосликларни қайд этиш ва тавсифлаш;

-нутқий ҳодисаларни, воқеланишларни тўплаш, саралаш, турли гуруҳларга ажратиш ва бирлаштириш, системалаштириш;

-турли-туман: изоҳли, кўп тилли луғатлар тузиш;

-адабий тил меъёрларини ўз ичига олган мукамал грамматикалар яратиш;

-тил бирликларининг қўлланилиш меъёрларини белгиловчи тавсиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш каби жуда кўп турли лингвистик тадқиқ ва изланишлар ҳам фаҳмий билиш маҳсули.

Маълумки, инсоннинг сезги органлари жуда ожиз. Шунинг учун у ўз сезги органларини хилма-хил асбоб-ускуналар (микроскоп, телескоп, рентгенограф, отсиллограф, спектроскоп, синхроноскоп, синхофизотроп, синхосиклотроп, усилитель, ЭХМ в. х.) воситасида кучайтиради, фаҳмий билиш қудратини ошириб, уни тобора аниқлаштиради. Хилма-хил ҳисоблагичлар воситасида ҳодисаларнинг қўлланилиш частотасини муайянлаштиради, уларни қайд қилади. Фаҳмий усул билан тилшунос тил бирликларининг ташқи (очик, зоҳирий) белги-хусусиятлари ҳақида билим ҳосил қилади. Бундай билимлар ҳосил қилишда нутқда воқеланган, бевосита кузатишда берилган нутқий бирликлар (товуш, бўғин, қўшимча, сўз, сўз бирикмаси, гап, матн) алоҳида-алоҳида олиниб, ташқи - физик белгилари аниқланади ва тавсифланиб, системалаштирилади.

Фаҳмий билиш, асосан, нутқ бирликларини яккалик, ходиса, воқеа ва оқибат (қисқ. ЯХВО) сифатида таҳлил ва тавсиф этгани сабабли бундай тадқиқ усули фанда *атомистик* таҳлил деб ҳам юритилади.

Фаҳмий билимлар истаган фанда, жумладан, тилшуносликда бекиёс аҳамиятга эга. Улар барча турдаги назарий ишлар учун замин, моддий асос. Шунинг учун XX аср систем-структур тилшунослик асосчиларидан бири (қар. Акта лингвистика. Валум и. Фасс. Ч. I. Копенгаген. 1932³) И.А.Бодуэн де Куртене тилшуносликни:

I. тавсифловчи (описательное);

II. мослаштирувчи (резонирующее);

III. ҳақиқий илмий (подлинно научное)

сифатида учга ажратиб, фаҳмий - тил бирликларини ҳақида зарурий моддий маълумотларни берувчи тавсифий тилшунослик ҳақида шундай ёзади:

“Том маънода эмпирик бўлган *тавсифий йўналиш* мутлақо зоҳирий далилларни тўплаш ва умумлаштириш билан банд бўлиб, улар орасидаги

³Даниялик тилшунос В. Брендаль (1887-1942) шундай ёзади: «эта новая лингвистическая концепция, которой мы обязаны не только Соссюру, но и другим ученым, среди которых почетное место занимает Бодуэн де Куртене, обнаруживает значительное и очевидное преимущество (курсив бизники - Х.Н., Б.М.)» (Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. Часть II. -М., 1965. -С. 97.)

сабабий боғланишларни, генетик ва қариндошлик алоқаларини тушунтириб беришни мақсад қилиб қўймайди. Бу йўналиш тарафдорлари фаний заковат деганда тасвирий грамматикалар яратиш, луғатлар тартиб бериш, ёдгорликларни нашр этиш кабиларни тушунадилар. Лингвистик маълумотларни айнан, ҳеч қандай хулосаларсиз берадилар. Хулосаларни беришни ҳали барвақт ёки уни катта журъат талаб қилувчи иш деб биладилар.

Бу, бир томондан, улар ақлининг ўта танқидий рухлилиги ва ишонмовчилигидан, аниқроғи, ҳақиқий фанни инкор қилиш ва вақти келгач, асоссиз бўлиб қолишидан чўчиб, хулоса ва гипотезалар беришда хато қилиб қўйишдан тийилишдан, бошқа томондан, ақлий ялқовлик, материал тўплаш мақсади ва фойдаси ҳақида ўз-ўзига виждонан ҳисоб беришдан қочиш, фанни қуйи, эмпирик машғулотлар даражасида, қандайдир мақсадсиз ўйинчок сифатида тутиб туриш истаги устуворлигидан келиб чиқади. Бундай тадқиқотчилар далилларни тушунтириб беришни *ad acta, ad meliora tempora* (бўлғуси қулай вақтлар) га қолдирадилар. Лекин унинг ибтидоий, соф зоҳирий тушунтиришдан иборат бўлган пировард мақсади (балки, умуман, фойдалидир,) бевосита ўзи учун, фан учун сариқ чақага ҳам арзимаслигини, фақат бошқа олимлар учун ҳалол виждон ила ишончли материаллар тўплаб бераётганлигини унутиб қўядилар. Бироқ фан сари илк қадам, тайёргарлик сифатида тасвирий операциялар жуда муҳим, бунинг устига, фан учун биринчи шарт аниқ ва ҳалол кузатиш бўлиб, у мукамал ҳолда айрим кишиларгагина хос. Зеро, ҳамма қарайди, лекин ҳар ким ҳам кўравермайди. Яхши тасвирий грамматикалар ёзиш, ёдгорликлар нашр этиш ва луғатлар тузиш ҳар доим ҳам фаннинг биринчи эҳтиёжи бўлиб қолаверади, чунки уларсиз ҳатто улкан назариялар ҳам асоссиз деб баҳоланади.”⁴

Тилшуносликда фаҳмий билимлар мажмуаларига ҳеч ким И.А.Бодуэн дў Куртенедан аниқроқ баҳо бермаган ва биз бу даҳонинг баҳосини тўла-тўқис қабул қилиш билан чекланамиз.

Фалсафий-методологик адабиётларда нарсани фаҳмий ўрганиш усуллари *емпиризм, номинализм, сенсуализм, атомизм, феноменологизм* каби атамалар билан ҳам номланади. Айтиб ўтганимиздек, бу атамалар нарсанинг ва тадқиқ усулининг турли кирраларига ишора қилиб туради.

Маъруза якунида шуни таъкидлаймизки, барча фанларда бўлгани каби ўзбек тилшунослигида ҳам ҳозирги кунда фаҳмий билимлар берадиган тадқиқотлар салмоғи жуда юксак, лекин барибир ҳали ҳам етарли эмас ва давр янги-янги тавсифий ишлар учун заруриятлар туғдирмоқда. Бунинг сабаблари ҳақида навбатдаги маърузаларимизда баҳс боради.

Фалсафий-методологик адабиётларда нарсани фаҳмий ўрганишга зид турган билиш усули **рационал, теоретик, каузал, логик, синтетик, феноменологик** каби байналминал, умозрительное, умственное, обобщающее каби русча ва **ақлий, идрокий, мантиқий, назарий, ички, ботиний** каби ўзбекча атамалар билан номланади. Русча ва ўзбекча адабиётларда байналминал атамаларнинг барчасини учратиш мумкин. Биз олдинги

⁴ Звегинцев В.А. Мазкур асар. 1-т. -М.: Учпедгиз, 1964. -С. 264-265.

маърузаларимизда шарҳланган сабабларга кўра, **идрокий** атамасидан фойдаланамиз. Эслатиб ўтилган фалсафа ўқув қўлланмаларида бу ўринда **мантиқий** ва **ақлий** атамалари ишлатилган.

Идрокий билим ва унинг маъсулининг умумий моҳияти олдинги маърузаларимизда берилган илмий-фалсафий ва лингвистик-методологик тадқиқотларда шарҳланган. Шунинг учун биз тилшунослик соҳасидаги идрокий билимларнинг хусусиятлари ҳақида баҳс юритамиз.

Тилшуносликда идрокий билимлар ЯХВОларни фаҳмий ўрганиш асосида аниқланган ва тавсифланган ҳодисалар ранг-баранглигининг сабаблари ва қонуниятларини очиб беради ва тушунтиради. Шунинг учун умумийлик, моҳият, имконият ва сабаб (УМИС) табиатига эга бўлган идрокий билимлар фаҳмий билимларга таянади ва улар билан асосланади.

Идрокий билимлар фаҳмий усулда тавсифланган ЯХВОларнинг хусусиятларини ақлий(идрокий) усул билан умумлаштириш, ўзаро алоқадор ЯХВОлар орасида бевосита кузатишда берилмаган (Яъни, сезги аъзолари билан аниқлаб бўлмайдиган) муносабатларни (ўхшашлик ва фарқларни, айнанлик ва зиддиятларни), шакл ва маъно боғланишларини очиш, ЯХВОларни УМИС табиатли системалар ичида кўриш усули билан ҳосил қилинади. Идрокий билимларни ҳосил қилишнинг ҳозиргача ягона воситаси методология ва ранг-баранг умумлаштириш, муносабатларни очиш ва тавсифлаш методлари билан қуролланмаган инсон мияси (онги) . Ҳеч қандай асбоб-ускуна, кучайтиргич, "фикролвчи машина" бу турдаги билим ҳосил қила олмайди - бундай воситалар инсон онги, мияси учун идрокий билим (қонуният, ҳукм, хулоса) ишлаб чиқишга фақат аниқроқ материал бериши мумкин, холос.

Идрокий билимлар фаҳмий усул билан аниқланган, тавсифланган ва системалаштирилган ҳодисалар ранг-баранглигининг сабабларини очиб беради, дейилди. Бу қуйида муайян лингвистик мисоллар асосида кўриб ўтилади.

1. Бутун дунё тилларида ассимиляция (ёнма-ён келган икки товушдан бирининг иккинчисини ўзига мослаштириши) ҳодисаси кенг тарқалган. Бунинг сабаби, товушларнинг артикуляция ўрни ва усули хусусиятлари. Чунончи, жарангсиз портловчидан кейин бир ҳаво оқими билан бир-биридан узмай жарангли портловчини талаффуз этиб бўлмайди: Масалан, *кет* ва *ди* ни *кетди* деб бўғинларни бир-биридан узмай талаффуз этиш мумкин эмас, шунинг учун у ё *кедди* (регрессив ассимиляция) ёки *кетти* (прогрессив ассимиляция) талаффузига ега бўла олади. Тил ўз ички хусусиятлари асосида у ёки бу кўринишни танлайди ва унинг ҳам сабаблари бўлади.

2. Яна бир мисол. Ўзбек тилида сўз охирида *[d]* ва *[m]*, *[b]* ва *[n]* товушлари талаффузи фарқланмайди. Бунинг сабаби шундаки, бу икки жуфт товуш ўзаро приватив муносабатда туради⁵ ва бу оппозиция сўз охирида нейтраллашади. Шунинг учун фақат охирги *[b]*, *[d]* ва *[n]*, *[m]* товушлари билан фарқланувчи бирор жуфт соф туркий сўзни учратиш мумкин эмас.⁶ Лекин бу қонуният *[z]*-*[c]* учун (шу вақтгача сунъий ва нотўғри талқин этиб келинганига қарамай) хос эмас. Ўзбек тилида *[z]* сўз охирида жаранглилигини

⁵ Қар.: Абдуазизов А. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. -Т.:Ўқитувчи, 1989.

⁶ *санад- санат, боб- боп* каби жуфтликлардан биттаси (ёки уларнинг ҳар иккаласи) нотуркийдир.

заифлаштиради, лекин йўқотмайди. Чунки [з] ва [с] фонемалари сўз охирида ҳам маъно фарқлаш вазифасини сақлаб қолади. Чунончи, қиз-қис; суз-сус («жим тур» маъносидаги туркий сўз); кез-кес; из-ис; тиз-тис; оз-ос; тоз (кал)-тос (дастлаб, тошни ўйиб ясалган чуқур идиш); кўз-кўс; ўз-ўс;

Шу сабабли ўзбек тилида сўз охирида [б] ва [п], [д] ва [т] орасида фарқ йўқолади, чунки бу фонемаларда сўз охирида маъно фарқлаш хос эмас. Лекин [з] ва [с] фонемалари орасидаги фарқ сўз охирида ҳам сақланади.

3. Ўзбек нутқида гапиришга қўрқди - гапиришдан қўрқди; нонга тўймади - нондан тўймади каби синонимик қурилмалар анчагина. Бу ерда одатда, бир-бирига зид бўлган (Қиёсланг: мактабга келди - мактабдан келди) – га ва –дан қўшимчалари бир хил маъно ва вазифаларда келган. Бунинг сабабини ўзбек тилида келишик шакллари парадигматик муносабатларигина тушунтира олади.

Ш.Шаҳобиддинова⁷, З.Қодиров⁸ кўрсатганларидек, ўзбек тили келишиклар парадигмасининг бир бўғини

[-да]

[-га]/[-дан]

[-ни]

қурилишига - оппозициялар тизимига эга ва бунда [га]-[дан] бир бўғинни эгаллайди, яъни бир хил моҳиятга эга. Шунинг учун айрим ҳолатларда уларнинг ўзаро маъно ва вазифадошлиги тасодифий эмас, балки қонуний.

1. XX асрнинг 30- йилларидан бери ўзбек гапининг минимал (энг кичик) қурилиш қолипи «эга+кесим» сифатида талқин қилиниб келинар эди. Бундай қолип ҳақиқатан ҳам ғарбий Европа ва, қисман, славян тиллари учун хос. Туркий тилларда кесимнинг морфологик структураси ғарбий Европа ва рус тилларидагидан тубдан фарқ қилади. М.Абузалова, С.Назарова, М.Қурбоновалар аниқлашганидек, кесим таркибида шахс/сон маъноларининг ҳамиша ифодаланганлиги⁹ гап таркибида эганинг ифодаланишини ортиқча ёки қўшимча қилади. Бу эса, рус (ёки немис) тилидан фарқли равишда, ўзбек гапида, хусусан, оғзаки нутқда эганинг эксплицит (моддий ифодаланган) эмаслиги сабабини очиб беради. Бу сабаб эганинг ўзида эмас, балки кесимнинг морфологик тузилиши хусусиятларида яширинган. Шунинг учун нарса ҳақидаги идрокий билим, фаҳмий билимлар каби нарсанинг ўзидан эмас, аксинча, ўзга – шу нарса билан муносабатларда бўлган нарсалараро боғланишлар чизмаларидан ҳосил қилинади. Шу боис идрокий билимлар ҳосил қилиш жараёнида фаҳмий билимлар учун беқиёс катта аҳамиятга эга бўлган нарсанинг зоҳирий, ташқи, шаклий белгилари орқага чекинади, нарсанинг алоқадорликлари билан муносабатлари системаси, шу билан боғлиқ равишда унинг мазмун ва вазифа (функция) жиҳатлари ҳал қилувчи омилга айланади.

⁷Қар.: Ш.Шаҳобиддинова. Умумийлик ва хусусийлик диалектикаси ҳамда унинг ўзбек тили морфологиясида ақс этиши. ДДА. -Т., 2001.

⁸Қар.: Қодиров З. Ўзбек тили грамматик категорияларини систем тадқиқ этиш. (Келишик категорияси). НДА. - Самарқанд, 1993.

⁹Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили. Содда гап синтаксиси учун материаллар. -Т.:Университет, 2002. Абузалова М. Ҳозирги ўзбек тили. Морфология. -Бухоро:НС, 2003.

Демак, фаҳмий ўрганишда нарсанинг шакл, моддийлик, зоҳирий фарқли белги-хусусиятлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлса, идрокий таҳлилда асосий эътибор мазмун, вазифа, муносабат томонларига кўчирилади. Нарсанинг зоҳирий белгилари сезги органлари учун аниқ бўлганлиги боис улар ҳар нарсанинг, очик, **бевосита кузатишда берилган хусусиятлари - томонлари** деб айтилади. Идрокий ўрганиш учун асос бўладиган томонлар - нарсанинг муносабатлар тизими, бутун ичида бўлакнинг ўрни, қатор оқибатларни берувчи сабаблар - ёпиқ, **бевосита кузатишда берилмагандир**, улар идрокий таҳлил асосида очилиши мумкин. Бу усул билан ҳосил қилинадиган билимларнинг ақлий, идрокий ёки ботиний деб аталишига ҳам сабаб шу омил. Фаҳмий (зоҳирий) ва идрокий (ботиний) билимлар нарсанинг (тадқиқ манбайининг) турли томонлари асосида ҳосил қилиниши сабабли кўп ҳолларда зоҳирий, бевосита кузатишда берилган белгилар нарсанинг моҳиятини очиб берувчи идрокий таҳлил учун тўсиқ бўлиши мумкин¹⁰. Мутафаккир Шайх Азизиддин Насафий бу ҳақда шундай ёзади: “Мулк ва унинг сифатлари эҳсос (ҳис) этилувчидир ва ҳислар уларни қабул қила олади. Бинобарин, солиқлар хилватда ўтирганда нурни кўрдик, деганда, аслида нурни эмас, балки нурга ўхшаш саробни кўрадилар ва нур деб тасаввур этадилар. Бирон нарсани узоқ кутган одам ҳар бир нарсада ўзи ситаганни кўрмоқчи бўлади, ҳаммадан ўшани эшитмоқчи бўлади ёки истаган нарсасини тушида кўриб, ўзини уйғоқ деб хаёл қилади, зеро, солиҳ дарвешларнинг уйқуси жуда енгил. Уларга ҳаж қилиш ва авлиёлар қабри, муқаддас жойларни зиёрат этиш пайтида кўринган ёруғлик – сароб ва ёлғон. Икки кўз билан кўриш мумкин бўлган нур – олов ёки юлдузлар нури.»¹¹ «Лисонут-тайр»да Алишер Навоий:

қосир этди фаҳмидин идрокни

деб ёзганида худди шуни назарда тутган. Масалан, *-т* ва *-дир* истаган ўзбек учун зоҳиран хилма-хил нарса. Лекин орттирма нисбат шаклини ясовчи восита сифатида у бир морфеманинг варианты: *қиздирмоқ* – *қизитмоқ*. Лекин [*-т*] ва [*-дир*] каби шаклан хилма-хил нарсани бир моҳиятнинг икки кўриниши сифатида қабул қилиш «соғлом ақл» учун анча мураккаб. Шунинг учун идрокий билим ҳосил қилиш усуллари **рационализм, позитивизм, функционализм, структурализм, семантизм, системалогия** деб нарсанинг муносабатлари, бутун ичида тутган ўрни, вазифаси ёки билимнинг ҳосил қилиш воситаси асосида турлича номланади.

Тилшуносликда фаҳмий ва идрокий билимларни изчил фарқлаш системавий тилшуносликнинг (структурализмнинг) энг асосий тамойили – лисон-нутқ дихотомиясида ўз аксини топади ва бу масала Сизга «Тилшунослик назарияси» «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курсидан атрофлича маълум.¹² Бу

¹⁰Бу кундалик ҳаётда а л д а н и ш деб аталади. Сароб, сурат, тасвир, ҳайкалларни ҳақиқий деб билиш, ўхшаш нарса-ҳодисаларни аралаштириш кабилар шунинг оқибатидир.

¹¹Насафий Шайх Азизиддин. Зубдат ул ҳақойиқ // Тафаккур, 1995, -№ 3-4. –Б.55.

¹²Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. –Т.:Ўқитувчи, 1993. Раҳматуллаев Ш. Тил қурилишининг асосий бирликлари. –Т.:Университет. 2002; Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси. –Б. 7-36; Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш. в. б. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. –Т.:Янги аср авлоди, 2001. –Б.28. Общее языкознания. Отв. ред. Б.А.Серебренников. Формы существования, функции, история языка. –М.: Наука, 1970.

дихотомияда *лисон* (*тил*) ва *лисоний* атамаси билан кўрсатилган ҳодиса (УМИС)лар бевосита кузатишда берилмаган, идрокий билиш асосида тавсифланадиган умумийликлар, муносабат ва қонуниятлар бўлса, *нутқ*, *нутқий* атамалари, асосан, фаҳмий усул билан ўрганиладиган, бевосита кузатишда берилган хусусийлик ва воқеликлар - ЯХВОлар.

Фаҳмий билимлар алоҳида олинган нарсанинг ўзи, унинг шаклий-моддий хусусиятлари, яшаш ва воқеланиши ҳақида маълумот берса, идрокий билимлар шу нарсанинг ўзга алоқадорлари билан муносабатлари, унинг бутун таркибида тутган ўрни, у ёки бу кўриниш ва вазифада воқеланиш сабабларини очиб беради. Идрокий билимлар ҳамisha фаҳмий билимларга таянади ва фаҳмий билимлар билан исботланади. Фаҳмий билимлардан узилган идрокий талқинлар хаёлпарастлик, сунъийлик ва зўрма-зўракилик бўлиб, фан учун ҳам, жамият учун ҳам зиён. Бундай хаёлпарастликни Бодуэн дў Куртене "мослаштириш, мувофиқлаштириш ва хаёлий" (*резонирующее, априористическое*) деб атайти ва уни шундай тавсифлайди:

«Бу ўта камтарин ва қатъий йўналишга *хаёлий*, априористик, бачкана йўналиш қарама-қарши туради. Бу йўналиш вакиллари ҳодисаларни тушунтиришга эҳтиёж сезадилар, аммо унга ҳақиқат тақозо қилгандек муносабатда бўлмайдилар. Улар умумий ҳоллар учун ҳам, хусусий ҳоллар учун ҳам машҳур ибтидолар, априор тамойилларни ўйлаб топадилар ва бу тамойилларга далилларни беҳад андишасизларча тикиштирадилар. Турли-туман уйдирма грамматик назарияларни тилга, лингвистик хулосаларни илмнинг бошқа соҳалари бўлган тарих, қадимшунослик, этнография ва б.ларга қўллашлар бунинг манбаи. Бу беҳисоб ўйлаб топилган ва индукцияга асосланмаган ҳар хил тушунтириш ва хулосаларнинг, баъзан уларда соғлом фикр мавжуд эмаслиги ҳақидаги шубҳали фикрларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бу иши учун жаноб этимологларнинг ўзини ҳам жиннихонага ташлагинг келадиган бекорчи этимологияларни ким билмайди дейсиз? Алкимёгарлар бошқалари ундан урчиган ибтидоий танани ёки сирли буюк яратувчи кучни топишга уринганликлари каби априористик йўналишнинг айрим вакиллари тилшуносликда ҳам бир ёки бир неча товушдошликдан инсоният тилининг бутун бойлигини келтириб чиқармоқчи бўлдилар. Бу замонда ҳеч ким алкимё билан шуғулланмайди, бироқ тилшунослик олами уйдирмачилик ҳукмронлигидан ҳали-вери қутулишига ҳам умид йўқ.

Энди бу априористик йўналиш тилшуносликда гўёки айрим узук-юлук далилларни билиши биланок грамматик системалар курадиган, лисоний ҳодисаларни мантиқий рамкаларга, мантиқий схемаларга соладиган фалсафий мактаб яратишибди. Тўғри, бундай системалар олимларнинг муваффақиятли ақлий изланишларини, уйғунлик ва расолик касб этган мантиқий санъат ярата олишларини кўрсатади; аммо уларнинг зўрма-зўраки, фактларни бузиб талқин қилишга асосланган тор назариялари бамисоли соғлом фикрловчи кишиларнинг талабларини қониқтирмайдиган ҳавойи қасрларга ўхшайди.

Агар тавсифий, том маънода эмпирик бўлган йўналиш фан тараққиётига ғов бўлса, мазкур априористик, хаёлий ва бачкана йўналиш уни нотўғри йўлга

бошлайди ва шунинг учун ўта зарарли."¹³

Маълум бир ғояларни ҳодисаларга зўрлаб нисбат бериш тадқиқ манбаига номиналистик ёндашиш ва фетишизм (фетишизация) - маълум бир нарса-ҳодисани мутлақлаштириш фан ва жамият учун зарарли. Совет тузумида фанда (жумладан, тилшуносликда) ва сиёсатда (жумладан, миллий тиллар ва уларнинг тадқиқ ва таълимида) фетишизм, уларнинг оқибатлари устида кейинроқ фикр юритилади. Ҳозир фактларни (жумладан, тил ҳодисаларини) олдиндан қабул қилинган бир ғояга бўйсундириб таҳлил этиш, тадқиқ манбаини ғоя ёки назарияга мувофиқлаштириб изоҳлаш фан учун, буюк тилшунос таъкидлаганидек, "ўта зарарли" эканлигини қайд этиш билан чекланамиз; ҳодисалар, фактлар талқини ғоя-ю назарияларга эмас, аксинча, ғоя-ю назариялар ҳодисалар, фактларга таяниши, асосланиши лозим, Бу фаннинг истаган тараққиёт босқичида тадқиқотчи олдиға қўядиган б и р и н ч и ва б о ш талаби. Шу сабабли тилшунослик бўйича ҳар бир *идрокий* ҳукм ва талқин х а м и ш а мустаҳкам *фаҳмий* заминга эга бўлмоғи шарт.

Илмий тадқиқотда идрокий ҳукм ва хулоса фаҳмий билим, жумладан, тажриба ва амалиёт билан тасдиқланган, исботлангандан кейингина назария мавқеини эгаллайди. Бундай тасдиқ, исбот асосига эга бўлмаган ҳукмлар фараз (гипотеза), таҳмин, гумон ёки хаёл (фантазия) бўлади, холос.

Идрокий билимлар фан ва жамият тараққиётида беҳад катта аҳамиятга эга. Том маънода фаннинг ижтимоий-амалий аҳамияти ҳам мана шундай билимда. Зероки, идрокий билим ЯХВОнинг сабаб ва қониниятларини очиб бериб, бу қонуниятлардан жамият манфаати учун, **жамиятни ўзгартиришда** онгли ва изчил **фойдаланишга** имконият яратади, **кишилик жамиятининг ривожланишини** таъминлайди. Қуйидаги далилларга мурожаат қилайлик.

Қумғондаги сув қайнаганда, қумғон оғзининг очилиб, ёпилиш ҳодисаси фаҳмий усул билан аниқланган ва тавсифланган эди. Буни Форобий ҳам, Беруний ҳам тавсифлаган. Шу асосда буғнинг вазни сувдан енгил, зичлиги ундан кам эканлиги ҳақида идрокий хулоса чиқарилган. Лекин бу қонуниятдан амалий фойдаланишга мустабитлашган исломий шариятнинг техника тараққиётига қатъий манъи енгиб бўлмас ғов бўлган¹⁴.

Европа фани ва техникаси насронийлик инквизицияси қаршилигини енгиб, Форобий ва Берунийга маълум бўлган қумғон қопқоғининг кўтарилиб-тушиши сабабидан амалий фойдаланиб, 1763 йилда И.И.Ползунов, 1774 йилда Ж.Уайтт буғ машинасини яратдилар. Бу Европада техник революциянинг, фан, техника, иқтисоднинг кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган тезликда ривожланишига, буғ машинаси, паровоз, пароход, автомобилдан 100 йил давомида космик кемаларга ўтишга, Шарқдан узилиб, илгарилаб кетишига асос бўлди. Шарқ эса идрокий билим маҳсулидан амалий фойдалана олмаганлиги сабабли Европадан кескин орқада қолди. Ваҳоланки, IV-XIV (ва ҳатто, XVI асргача) фан, техника, маданият, санъат соҳасида Шарқ Ғарбдан анча илғор ва устун, уларни ўз таъсирида сақлаётган, Европанинг қатор давлатларига мустамлака сифатида тазйиқ ўтказётган эди. Академик шоир Ғафур Ғулом «Мен яхудий» шеърининг

¹³Звегинцев В.А. Кўрсатилган асар. -Б. 265-266.

¹⁴С.Айнийнинг «Эсдаликлар» асарининг II-III жилдларини ўқисангиз, бунинг гувоҳи бўласиз.

жуда кўп мисраларида худди мана шу ҳолатга ишора қилади.

XIII асрда калом ва тасаввуф бирлашиб, бу Шарқ тафаккури тараққиётида улкан ютуқларнинг қўлга киритилишига сабаб бўлди. Бунда Нажмиддин Кубро, Фаридиддин Аттор, Муҳийиддин ибн Ал-Арабий, Жалолиддин Румий ва Азизиддин ибн Муҳаммад ан-Насафий каби мутафаккирларнинг хизматлари беҳад катта бўлди.

Шарқ фалсафаси номи билан машҳур тасаввуф таълимотига ёндашувлар ҳар хил мафкуравий асосларда турли томондан турлича талқин қилиниб келди. Хусусан, собиқ коммафура ҳукмронлиги шароитида атеизм ақидалари асосидаги ёндашувда у ортодоксал исломнинг мистик оқими сифатида қайд этилган бўлса, республикамызда истиқлол мафкураси таркиб топиши ва такомиллашуви натижаси ўлароқ, руҳий такломиллашувга эришиш дастури сифатида тан олинмоқда. Чунки мазкур шахсларни “комил инсон тадқиқотчилари дейиш мумкин. Уларнинг фикрича, инсон қолинотниги кичрайтирилган нусхаси, инсонда барча илоҳий ва моддий оламларнинг хислати жамулжам. Инсон шуни англаши ва ўз руҳи – илоҳий жавҳарни поклаб, асл мақомига қайтиши лозим”.¹⁵ Бироқ Шарқ фалсафий тафаккурининг мағзи бўлган диалектика тараққиёти ва хусусиятлари нуқтаи назаридан у фалсафий тадқиқотларнинг маҳсус ўрганиш манбаи бўлмаган. Ҳолбуки, бугунги кунда бутун дунё замонавий фалсафасининг “асоси” ҳисобланаётган ғарб диалектик таълимотининг асл қаймоғи шарқ тасаввуф фалсафасида мужассамлашган. Бунга комиллик тариқатига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган юртдошимиз Шайх Азизиддин Насафийнинг “Зубдатул ҳақойиқ” [қисқ. ЗҲ] асарининг методологик қатламини кузатиш асосида амин бўлиш мумкин.

Айтилганидек, методология фалсафанинг таркибий қисми бўлиб, у фаннинг гносеология (билиш назарияси) бўлими билан узвий алоқадор. Шунинг учун [ЗҲ] да билиш асоси деганда тадқиқотчида камида уч омилнинг мужассамланиши ва унинг ўрганиш маҳсулида намоён бўлиши тушунилади. Булар:

Биринчидан, солиқнинг ўз талаб манбаи ҳақида қай турдаги билимларни ҳосил қилишга интилиши, билишнинг қайси тури билан шуғуланиши. Маълумки, фалсафада нарса/ўрганиш объекти ҳақида тадқиқотчи икки турдаги билимлар ҳосил қилиши мумкин:

- а) фаҳмий (ҳиссий, эмпирик) билимлар;
- б) идрокий (ақлий, мантиқий, назарий, теоретик) билимлар.

Ҳар бир турдаги билимни ҳосил қилиш йўл, восита ва усуллари ҳам, мақсадлари ҳам бошқа-бошқа. Шу боисдан [ЗҲ] “олами кубро” ва “олами суғро”ни билиш усул ва воситалари фарқланади, бутунни ўрганиш қисмларни текшириш асосида бўлиши ҳақидаги ҳозирги замон диалектик тамойили “олами кубро” ва “олами суғро” муносабати асосида талқин қилинади. Фаҳмий билим идрокий билим асоси эканлиги таъкидланади: “Олам ўзининг аввалида икки қисмдан иборат: биринчи қисм олами ғайб (яширин олам), иккинчиси олами шухуд (кўринадиган олам) деб аталади. Бу ҳар икки оламини миқдорий

¹⁵ Комилов Н. Насафлик буюк мутафаккир // Тафаккур, 1995. -№ 3-4. Б.44.

ва куллий (умумий, яхлит) маъноларда турли номлар билан тилга оладилар. Масалан, холиқият олами ва амр олами; мулк олами ва малакут олами; бадан олами ва рух (жон) олами; ҳислар олами ва шуур олами; нур олами ва соя (зулмат) олами ва шу кабилар. Бу номлар ҳар икки олам – олами – айб ва олами шуҳудга ишора.”¹⁶ Демак, кўринадикки, мутафакир қарашларида ҳозирги замон гносеологик таълимотининг асосий тушунчалари - *эмпирик* ва *назарий билиш* ҳамда уларнинг объектлари қатъий фарқланган.

Иккинчидан, тадқиқотчининг тадқиқ манбаи/нарсига қандай усул билан ёндашиши. Бунда икки усул борлиги айтилди:

- а) номиналистик ёндашиш;
- б) диалектик ёндашиш.

Номиналистик ва диалектик ёндашув, номиналисталар ва диалектиклар [ЗХ] да аҳли шариат ва аҳли ҳикмат муносабатлари кўринишида талқин этилади. Аҳли шариат фикрича, “бу дунёга келган ҳар бир рух муайян чегарага эга бўлади ва аввалги еб-ичиши, қанча сўзлаши, нималарни ўрганиш ва ўйлаши ва ҳоказолар олдиндан белгиланган бўлади. Ҳақнинг иродаси ва илмидан ташқари дарахт япроғи қимирламайди ёки одам бирон нарсани ният қилмайди.

Эй дарвеш, аммо бу фикр иштибоҳли. Аҳли ҳикмат (яъни файласуфлар) фикрига кўра эса илм маълумга (билиб олганга) бўйсунди.”¹⁷

Учинчидан, ҳозирги замон диалектикаси уқтиришича, тадқиқотчининг материалистик ёки идеалистик (руҳоний) нуқтаи назарда туриши ва шу нуқтаи назардан туриб илмий тадқиқни олиб бориши. Азизиддин Насафий қарашларида **зот ва тажалли** олами - холиқият олами ва амр олами, мулк олами ва малакут олами, бадан олами ва рух (жон) олами, ҳислар олами ва шуур олами, нур олами ва соя (зулмат) олами кабилар асосида материалистик ва идеалистик ёндашувлар фарқланади. Бунда фақат руҳоний билим материалистик билим асосида эканлиги таъкидланади: “Эй дарвеш, сен кичик оламсен, бутун оламнинг ўзи эса улуғ олам. Сен ҳар икки оламнинг кичрайтирилган нусхаси ва тимсол – белгисисан. Улуғ оламда бор нарсалар кичик оламда мавжуд. Эй дарвеш, улуғ оламнинг аввалу охири, зоҳиру ботини, моҳият ва шакллари идрок этиш учун ўзининг моҳиятинг, зоҳир ва ботинингни англаб етгин. Бундан бошқа йўл йўқ. Эй дарвеш, нарсасизларнинг қандайлигини билмоқчи бўлсанг, ўзининг қандайлигингни билиб олишинг керак.”¹⁸

Билиш усуллари ва турларининг хилма-хиллиги Азизиддин Насафий талқинида қуйидаги кўринишга эга: “Дунёнинг барча кишилари бу нурни (ҳақиқатни – *муаллифлар*) излаб талпинади, аммо улар бу нурни ўзларидан ташқарида излайдилар ва қанча изласалар, ундан шунча узоқлашадилар.”¹⁹

Идрокий билимларни амалиётда қўллаш жамиятдан маълум бир шарт-шароитларни, маънавий ва моддий заминни талаб қилади. Идрокий билимлар очилган пайтда жуда кўп ҳолларда жамиятда бундай замин тайёр бўлмайди.

¹⁶ Насафий Шайх Азизиддин. Зубдатул ҳақойик // Тафаккур, 1995. -№ 3-4. Б.45.

¹⁷ Ўша манба -Б.48-49.

¹⁸ Ўша манба -Б.45.

¹⁹ Насафий Шайх Азизиддин. Зубдатул ҳақойик // Тафаккур, 1995. -№ 3-4. Б.53.

Шунинг учун Альберт Эйнштейн 1905 йилда очган нисбийлик гипотезаси орадан қарийб 40 йил ўтгач, назария сифатида қабул қилинди.

Бугунги тилшунослигимизда ҳам миллий истиқлол натижаси ўлароқ, она тилимизнинг ички қурилиш қонуниятлари асосида она тили таълимини тубдан янгилашга, тилимиз грамматик қурилишини (грамматикасини) тафаккуримизга мос шаклда янги талқин этишга замин пайдо бўлди. Шунингдек, она тили таълими асосида болаларимизда ижодий тафаккур кўникмаларини ривожлантиришга, миллий онгнинг гуллаб-яшнаши, миллий мафқуранинг гуркираши учун мустаҳкам пойдевор қурилди. Афсуски, идрокий билимларнинг амалиётга татбиқи бўлган ишнинг кенг ривожланишида ва оммалашиб, моддий кучга айланишида жиддий маънавий ва моддий тўсиқлар мавжуд. Маънавий тўсиқ сифатида янги грамматик ва методик талқинларнинг, талаб қилинадиган иш услубларининг ўқитувчилар онгига сингмаганини, таълим тизимида ўқитиладиган бошқа (хорижий) тиллар таълими тамойиллари билан она тили таълимининг мувофиқ эмаслигини ва узлуксиз таълим тизимининг турли босқичлари орасида она тили таълимида узвийлик ва давомийликнинг заифлигини кўрсатиш мумкин.

Моддий тўсиқ сифатида эса, ўқувчи ва ўқитувчилар тасарруфида она тилимиз имкониятларини ўзида мужассамлаштирган ахборот банкларининг (луғат ва қомусларнинг), улардан мустақил ва компьютерлар ёрдамида фойдаланиш алгоритмларининг йўқлигини санаб ўтиш мумкин.²⁰

Идрокий билимлар ҳамиша ўз даври шарт-шароитларидан анча олдинда бўлади. Шунинг учун улардан кўпчилиги ўз даври кишилари томонидан ғайриоддий, «ақл бовар қилмас»дек қабул қилиниб, кўп ҳолларда, инкор қилинади. Лекин бу билимлар объектив (ҳаққоний). Даврлар ўтиши билан улар ўз амалий татбиқи учун замин ҳозирлайди ва туғилган жойидами, ундан беҳад узоқдами, барибир амалиётга ўтиб, жамият тараққиётига ҳалол хизмат қилади. Буни IX-XX асрда қилинган барча буюк кашфиётлар ва очилган улкан қонуниятлар тасдиқлайди.

Бизнинг фанимизда ҳам бунга мисоллар талайгина. Чунончи, XX асрнинг бошларида (1925 йилда) Абдурауф Фитрат ўзбек гапининг маркази кесим эканлиги ғоясини илгари сурди. Лекин 30-80-йилларда совет фетишизми таъсири остида бу талқин (миллатчилик, ўзбекларни руслардан узоқлаштиришга қаратилган фаолият сифатида) нафақат рад этилди, балки аксилинқилобий ҳаракат сифатида таъқиб қилинди. Истиқлол шарофати билан бу талқин ривожлантирилмоқда. Грамматик талқиннинг миллат тафаккури хусусиятларига ҳамоҳанглиги эса она тили воситасида ижодий фикрлаш кўникма ва малакаларини такомиллаштиришга хизмат қилиб, ўз навбатида миллат тафаккурининг (миллий онг ва ўзликни англашнинг) ялпи ўсишини таъминлайди ва илмий-техникавий инқилобга замин ҳозирлайди.

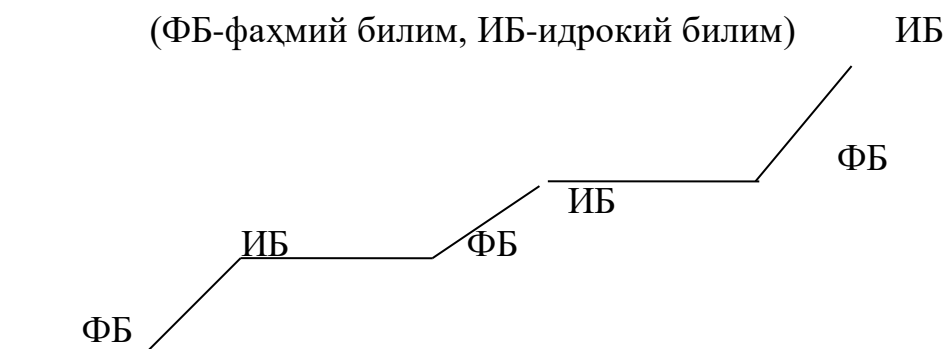
Истаган миллат ёки халқ вакиллари томонидан очилган, кашф этилган идрокий билимлар (муносабатлар, қонуниятлар, боғланишлар, тизимлар)

²⁰Бу ва бу каби мураккабликлар, уларни бартараф этиш чоралари 2003 йилнинг октябрида Қўқон шаҳрида ўтказилган илмий конференцияда атрофлича муҳокама этилди. Қар.: «Ўзбек тили бўйича ДТСларни жорий этиш масалалари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. -Қўқон: Қўқон ДПИ нашри. 2003.

умумбашарият, бутун инсоният мулки. Мана шунинг учунг юнонистонлик Арасту ва осиёлик Форобийни, англиялик Ньютон ва осиёлик Берунийни, Афлотун ва Ибн Синони, Коперник ва Улуғбекларни бутун инсоният бир хил ҳурмат қилади; Шарқу Ғарбда “Муаллими аввал” Арасту (Аристотел, Аристотилус) саналса, “Муаллими соний” ватандошимиз Абу Наср Форобий. Бир миллат вакили қўлга киритган фаҳмий билимлар асосида жуда кўп ҳолларда иккинчи миллат вакили идрокий хулосалар чиқаради, учинчи бири эса бу идрокий қонуният асосида янги тажриба-синов ишларини йўлга қўяди. Чунки фан ҳам, фаҳмий ва идрокий ўрганиш самаралари ҳам чегара билмайди.

Фаҳмий ва идрокий билимлар орасида кескин чегара қўйиш мумкин эмас. Зеро, улар ўзаро боғлиқ ва ҳамиша бири иккинчиси асосида ривожланиб боради. Хусусан, тилшуносликда ҳам шундай. Истаган тилшунос (бошқа фанлар тадқиқотчилари каби) хоҳ фаҳмий, хоҳ идрокий турдаги тадқиқотни амалга оширар экан, шу фан соҳасида, хусусан, ўрганиш манбаи доирасида қўлга киритган илмий ютуқлар – нарсани фаҳмий ва идрокий ўрганиш натижалари билан чуқур таниш бўлмоғи, уларга таянган ҳолда тадқиқни давом эттириши лозим. Иккинчидан, барча турдаги идрокий билимлар нарсанинг моддий, фаҳмий белги-хусусиятлари ҳақидаги билимларга таянади. Бошқа томондан, барча турдаги идрокий ҳукмлар амалиётга татбиқ билангина тасдиқланади. Шунинг учун Иммануил Кант (1724-1804) «Нақиқат мезони амалиётдир» шиорини ўртага ташлади.²¹

Билимлар замини тажрибадан ҳосил бўлади, инсон онгида қайта ишланади, қонуниятлар очилади ва яна амалиётга татбиқ этилиб, синовдан ўтказилади, тасдиқланади. Идрокий таҳлил ва умумлаштиришлар асосида очилган қонуниятлар янги турдаги тажрибаларга, улар асосида янги босқичдаги фаҳмий билимларга, кейингилари янги босқичдаги идрокий билимлар – янги, яна мукамалроқ, чуқурроқ қонуниятларни, тизимларни, олдин тасаввур ҳам этиб бўлмас алоқа ва муносабатларни очишга асос бўлаверади. Шунинг учун фаҳмий ва идрокий билим ҳамиша бир-бирига таяниб, бир-бирини аниқлаб, нарсани билишнинг чексиз жараёнида уни ўрганишда турли босқичлар сифатида алмашилиб кетаверади. Буни шартли равишда қуйидаги чизмада бериш мумкин.

3-чизма

²¹ Қар.: Асмус В.Ф. Иммануил Кант. -М.: Наука, -С. 42-52.

Мана шу усул билан инсон онги нарсанинг маълум бир босқичдаги моҳиятидан ундан чуқурроғи (юқорироғи)га кўтарилиб бораверади.

Идрокий ва фаҳмий билимларнинг бир-бирини тўлдиришини ҳозирги кунда компьютер техникасининг тараққиёти, ютуқлари, фан-маданиятдаги аҳамияти мисолида кўриш мумкин. Тилшунослик, физика (электроника) ва математика фанлари кесишувида компьютер технологияси шаклланди ва ривожланиб бормоқда. Маълумки, компьютер тил билан ишлайди: у тилнинг рамзий тизим – шартли белгилар (символлар) системаси эканлигига таянади.²² Фақат компьютер тили (тиллари) тилимиздан кўра анча содда, унда инсоний тилга хос бўлган ўнлаб антиномиялар (диалектик зиддият ва зидланишлар, чунончи: шакл-мазмун, мазмун-вазифа, турғунлик-ўзгарувчанлик, тараққиёт-таназзул, яратиш-йўқотиш, янги-эски, фаолият-маҳсул, сабаб-оқибат, умумийлик-яккалик ва ҳ. зидлиги ва бирлиги асимметрияси²³) хос эмас. Компьютернинг тили жуда содда, сўзлари бир маъноли, аниқ, миқдори тилмиздагидек сон-саноксиз эмас. Компьютер тилининг имкониятлари ҳам чекланган. Нутқи ҳозирча фақат ёзма,²⁴ ўз-ўзидан ривожланиш қобилиятига эга эмас. Шунинг учун компьютер тили мутахассислар томонидан йилдан-йилга мукаммаллаштирилиб борилади. Агар илк компьютер тилларини (жумладан, «бейсик») ҳозирги тиллари билан солиштирсак, бунинг гувоҳи бўлаемиз. Яқин-яқин вақтларгача компьютернинг "кўзи" фақат (бугун эскиликка айланган) перфокарталарнигина ўқий олар эди. Бугун у маълумотларни дисплейдан олади. Эрта-индин компьютер товуш ва ҳарфларни бемалол оғзаки/ёзма матндан тушунадиган (ўқий оладиган ва эшита оладиган) бўлади –«саводи чиқади». Компьютер тилининг соддалигини, масалан, табиий ва сунъий мато (чарм, газлама ва ҳ.) содда/мураккаблиги билан қиёслаш мумкин. Шунинг учун компьютер тили *сунъий тил* деб аталади. Унинг ҳам ўз бирликлари, грамматикаси, ҳатто, стилистикаси бор.

Идрокий билимлар амалиётга татбиқ этилмаса, қуруқ оғоч, бемева дарахт, у ҳеч қандай самара бермайди.²⁵ Фороби ва Берунийларга маълум бўлган буғнинг сувдан кўра енгил ва сийраклиги кашфиётидай асрлар давомида «бекор», қуруқ гап бўлиб қолаверади. Шу 700 йил «бекор» ётган оддий қонуният – идрокий билимнинг амалиётга татбиқи эса буғ машинасидан 200 йил давомида космик кемалар-у компьютерларга олиб келди. Ахир, XVIII – XIX аср двигателларисиз атом энергетикаси ва квант механикаси ривожлана олмас эди.²⁶ Буларсиз эса электроникани, электроникасиз кибернетикани,

²² Журавлёв А., Павлик Н. Язык и компьютер. -М.: Просвещение, 1989. -С.160.

²³ Қар. :Маҳмудов Н. Тил. -Т.: Ёзувчи, 1998. -40 б. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш. ва бошқ. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. -Т.:Янги аср авлоди, 2001. -164 б.; Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. -Т.:Ўқитувчи, 1995. -232 б.; Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. -Т.:Ўқитувчи, 1995. 128 б.; Карцевский С. Об ассимметрическом дуализме лингвистического знака // Звегинцев В.А. Мазкур асар. 2-т. -Б. 85-90. Скаличка В. Ассимметрический дуализм языковых единиц // Пражский лингвистический кружок. -М.: Прогресс, 1967.

²⁴Тилимизда эса нутқнинг асосий шакли оғзаки. Ундан ташқари имо-ишора ва б. нутқ шакллари ҳам мавжуд.

²⁵ Қар.: Зикриллаев Ф. Назария - қуруқ оғоч // Истиқлол ва она тили қурилиши, талқини ҳамда таълими. -Т.: Фан, 2000. -Б. 15-26.

²⁶ Қар. : Кузнецов Б.Г. Эйнштейн. -М.:Изд. АН, 1962. –С.468.

кибернетикасиз компьютерларни, компьютерсиз ҳозирги замонни тасаввур этиб бўлмайди. Билимнинг қиймати амалий татбиқда эканлигини шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий «Илмини (яъни идрокий билимларини) амалда қўллай олмайдиган олимдан устига китоб ортилган эшак яхши», - деган сўзлари билан алоҳида таъкидлаган эканлар, чунки эшак устидаги китобларни кимдир ўқиб, билимлар асосида янги тажрибалар ўтказиши ва янги босқичдаги билимларни қўлга киритиши мумкин.

Идрокий ва фаҳмий билиш ва билимларнинг ўзаро бирлиги ва боғлиқлиги Шарқнинг машҳур «илму амал» иборасида ҳам ўз аксини топган. Сиз олим-у олималар олдида ҳам илму амал бирилигини таъминлаш вазифаси туради. Бу Ватанимиз, халқимиз равнақининг асосий шартларидан бири.

Назорат саволлари:

1. Дескриптив лингвистика вакиллари тилшуносликнинг бош вазифаси деб нимани тушунади?
2. Дескриптив тилшунослик тил тузилишини қандай тушунади?
3. Диалектик метод қандай метод? Тушунтириб беринг.
4. Диалектик метод қандай қонуниятларни эътиборга олади?
5. Диалектик метод қайси белгилари билан характерланади?
6. Дисциплинар метод деганда нимани тушунади?
7. Дистрибутив лингвистикада дистрибуция моделларининг қайси турлари белгиланади? Уларга алоҳида таъриф беринг.
8. Дистрибутив таҳлил методи қандай?
9. Дистрибуция нима ва унинг қандай турлари мавжуд?
10. Эмпирик билиш билан назарий билиш ўртасида қандай муносабат мавжуд?
11. Эмпирик билиш шакли нима ва у қандай элементлардан ташкил топади?

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАТЕРИАЛЛАРИ, ТОПШИРИҚЛАР ВА УЛАРНИ БАЖАРИШ БЎЙИЧА ТАВСИЯЛАР

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ 1011 – амалий машғулот Тилшунослик йўналишларида методология кўринишлари

Ишдан мақсад: Ўзбек тилшунослигида илк эмпиризм ва унинг методологияси. Билим. Билиш аъзолари. Ирсий билим. Ҳиссий билим. Ақлий билим. Руҳий билим. Эмпиризмнинг ютуқлари. Намояндалари. Муаммолари. Истиқболлари.

Диалектик мантиқ – назарий билимлар методологияси. Диалектика тамойиллари ва уларнинг мазмун моҳияти ҳақида мустақил илмий хулоса чиқара олиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи берилган саволларга жавоб бериши ва натижа олиши лозим.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- Инсоний фаолият структураси масаласи бўйича савол-жавоб.
- Методология – лингвистик фаолият асоси бўйича машқ.
- Формал мантиқ методологияси масаласи юзасидан дебат.
- Диалектик методология масаласи юзасидан дебат.
- Синергетик методологияни тавсифлаш.

Ҳар бир илмий тадқиқот ҳам ўзига хос методологик асосларда қурилади. Тадқиқотчилар ва уларнинг методологик асослари қанча ранг-баранг бўлмасин, у методологик асослар барибир, онгли/онгсиз равишда шу уч омилнинг у ёки бу турига, уларнинг у ёки бу даражада бирикувига бориб тақалади. Буни қўл ёки денгиздан турли томонларга чиқарилган каналлар ёки ҳовуздан турли одамларнинг турли томонларга сув олиб кетиши билан қиёсласа бўлади. Бу одамлар сувни бир манбадан олишади, шунинг учун идишлари, йўллари ҳар хил бўлишига қарамай, сувларнинг таркиби ва манбаси бир.

Демак, илмий тадқиқот бошламоқчи бўлган ҳар бир киши методологиянинг

- а) билим тури / билиш босқичи;
- б) тадқиқ манбаига ёндашиши;
- в) нуқтаи назари;

бинар (икки турли) кўринишларининг ҳар бирининг энг асосий тамойиллари (мезонлари, ўлчов бирликлари) билан танишиши зарур, зероки, тадқиқотчи мана шу тамойиллар билан нарсани (ўрганиш манбаи ва унинг хусусиятларини) ўлчайди, баҳолайди, тавсифлайди. Шунинг учун бу бўлимнинг навбатдаги маърузалари мана шу тамойиллар тавсифига бағишланади. Лекин бу ишга киришишдан олдин бир масала устида алоҳида тўхталишимиз лозим. У ҳам бўлса, тадқиқотчининг методологияга муносабати масаласи. Зеро, жуда кўп ҳолларда тадқиқотчи уқилган, изчиллик билан татбиқ этиладиган, онгли методологик асосга эга эмас ва кўр-кўрона иш тутади. Баъзи ҳолларда, ҳатто, методологияни рад этади. Уларнинг фикрича, методология,

методологик асослар тадқиқотчига ўз тадқиқ манбаини у борликда қандай бўлса, шундай тавсифлашга, уни объектив баҳолашга ҳалақит беради. Шунинг учун тадқиқотчида нарсада нималарни ва қандай кўриш ҳақида ҳеч қандай ғоя ва кўрсатмалар бўлмаслиги лозим. Агар шундай ғоя ва кўрсатмалар бўлса, тадқиқот ҳаққоний, объектив бўлмайди. Методологияга бундай салбий (тўла рад этувчи) муносабат олдинлар ҳам бор эди, ҳозир ҳам мавжуд. Бу ҳақда: 1. *Философия. Наука. Методология.* -М.:Наука. 1972. 2. *И.В.Копнин. Диалектика как логика и теория познания.* -М.:Наука. 1978. 3. *Б.М.Кедров. Единство диалектики, логики и теории познания.* -М.:1963. 4. *Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиши.* -Т.:Фан. 1997. 5. *Иванов С.Н. Родословное древно-тюркок Абул-Гази-Хана. Грамматический очерк.* -Т.:Фан. 1969. 6. *Диалектика-теория познания. Под общей редакцией Б.М.Кедрова. И книга. Проблемы научного метода.* -Наука. 1964. 7. *Диалектика и логика. Законы мышления.* -М.:Наука. 1962. 8. *Диалектика и логика. Формы мышления.* -М.:Наука. 1962 каби тадқиқотлардан мукамал маълумот олишингиз мумкин. Фалсафа бўйича нашр этилган истаган дарсликда тадқиқотчининг методологияни тўлиқ рад этиши қаттиқ қораланади. Рад этишлар ислом мафкуриси шароитида тасаввуф намояндалари қарашларида ҳам учрайди. Масалан, ҳазрат Навоий “Лисонут тайр” маснавийсининг бир ўрнида

*“Куфру иймон роҳравга кеш эмас,
Асл йўлда банди роҳи беш эмас”*

(Лисонут-тайр, 191-бет)

(Мазмуни: куфр ёки иймон бу йўлга кирган киши учун маслак эмас. Булар асл йўлдаги тўсиқдан бошқа нарса эмасдир), деса, яна бир ўринда

*“Чун сулук ичра кўп эрди ихтилоф,
Кўпраги дурд эрди, лекин ози соф.*

*Ким равишда софи эрди машраби,
Бор эди ул тобеъи шаръи наби”*

(Лисонут-тайр, 201-бет)

(Мазмуни: Сулук (йўл) чира ихтилоф кўп бўлиб, улардан кўпи қуйқали, софи эса оз. Бу соф табиат эгалари сирасига пайғамбар шариати қонун-қоидаларига тобе бўлганлар киради) деб, исломни бошқа динлардан устун кўяди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, файласуфлар методологияни тўла-тўқис рад этувчиларни умуман тадқиқотчи деб санамайдилар, чунки методологиясиз тадқиқотчи ва тадқиқот бўлолмайди. Шунинг учун улар ўз методологиясининг моҳиятини уқмаган тадқиқотчининг қаёққа бораётганлигини билмаган йўловчига ўхшатиб, уни жоҳил, онгсиз тақлидчи ва эргашувчи деб санайдилар. Лекин методологияни онгли равишда рад этувчи олимларни (жумладан, тилшуносларни ҳам) жоҳил ва нодон деб санаш инсофдан эмас. Зероки, методология, жуда кўп ҳолларда, нарсада унда бўлмаган хусусиятларни "қидириб топиш"га, уни нотўғри талқин ва тавсиф қилишга, зўрма-зўракилик билан унда йўқ хислатларни унга нисбат бериш ва ҳаққонийликни бузишга олиб келиши мумкин. Бу, асосан, методологик тамойилларга онгсизларча

ёндашиш, бу тамойилларни мутлақлаштириш (фетишизм), ўзаро боғланган томонларни бир-биридан узиш, маълум бир дунёқараш ёки фикрни зўрлаб "асослаш" ва ўтказишга интилиш каби ҳолларда бўлади. Тарихда бунга жуда кўп мисоллар мавжуд. Чунончи, Европада XIV-XVIII асрларда насроний (христиан) инквизицияси ҳукмронлиги даврида методологик асос тамойиллари вазифасини Таврот ва Инжилда (Библияда) баён қилинган фикр ва маълумотлар ташкил қилар эди. Шунинг учун, масалан, Қуёшнинг Ер атрофида айланишини "исботловчи" тадқиқотлар қўллаб-қувватланар (чунки Тавротда шундай талқин этилади), акс фикрни исботловчи ишлар шаккоклик ва куфр деб саналар эди. Шунинг учун Жордано Бруно, Галилео Галилей каби юзлаб сиймолар жазоланган, хўрланган, таъқиб этилган.

Шундай ҳолат Шарқда ҳам (жумладан, Ўзбекистонда ҳам) XV-XIX (ҳатто XX аср бошларигача) асрларда исломий теократик давлатларнинг мустабит ҳукмронлиги давлатларида содир бўлди. Қуръоний дунёқараш (методология) нинг мустабидлашиши (мутлақлаштирилиши) IX-XIV ва, ҳатто, XVI асргача гуллаб яшнаган илмий-ишлаб чиқариш тараққиётини тамоман сўндирди, тараққиётни бўғди, халқ, давлат, фан, маданиятни XIV-XV аср босқичида зўрлик билан тутиб келди.

Шунга ўхшаш ҳолат собиқ Шўрода 30-80 йилларда назария ва социалистик режалаштириш методологиясини мутлақлаштириш натижасида рўй берди. Иқтисодиёт қонунлари зўрлаб бузилди, бозор ва товар ишлаб чиқаришнинг ҳаққоний қонуниятлари ўрнини сунъий қонунлар эгаллади, миллий қадриятлар топталди. Натижада, иқтисодиёт, маданият ва маънавият издан чиқди. Мана, 20 йилдан кўпроқ вақт ўтдики, МДХнинг 300 млн. дан ортиқ аҳолиси зўрлик билан ўтказилган методологик тамойиллар асоратларини тугатиш, бозор, товар ишлаб чиқариш қонуниятларини, маънавият ва қадриятларини тиклаш азобини тортиб келмоқда.

30-50-йилларда шўро тилшунослиги марксистик тилшунослик деб янги ном олган таълимот- Н.Е.Марр таълимоти методологик тамойиллари исканжасида қолди.

Тарихий, қиёсий ва системавий тилшуносликнинг барча йўналишлари намоёндалари қувғинга учради. Жаҳоннинг 1/6 қисмини эгаллаган улкан давлатда тилшуносликнинг фан сифатида йўқолишига, унинг ўрнини хаёлий уйдирмалар эгаллашига сал қолди²⁷.

Фалсафий адабиётларда **фаҳм, фаҳмий** тушунчаси жуда кўп ҳолларда турли-туман атамалар билан берилади. Чунончи, **эмпирик, сенсуал, эмпириокритик, практик, экспериментал** каби байналминал, **чувственное, опытное, внешное** каби русча, **ҳиссий, фаҳмий, зоҳирий, ташқи, тажрибавий** каби ўзбекча атамалар шулар жумласидан. Ўзбек ва рус тилларидаги илмий (хоҳ фалсафий, хоҳ лингвистик) адабиётларда байналминал атамалар ҳам кенг ва эркин қўлланилади. Бу атамаларнинг барчаси бир турдаги билиш ва унинг маҳсули – билимни ифодалайди. Атамаларнинг ҳар бири

²⁷Маррчиларнинг талқинларидан бир мисол: ўзбекча *қишлоқ, ўтлоқ* сўзларидаги *-лоқ* қўшиқчаси тарихан юнонча *"жой, ўрин"* маъноли *лок* сўзи билан айнан эмиш. Бу "назария" ҳақида қаранг: Усмонов С. Умумий тилшунослик. -Т.:Ўқитувчи, 1972. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Т.:Шарқ, 2002.

фаҳмий ўрганишнинг маълум бир қиррасига алоҳида эътибор беради. (Чунончи, биз айтиб беришимиз «Карим аканинг ўғли» деб ҳам, «Раҳимжоннинг акаси» деб ҳам атай олганимиздек. Шунинг учун бу атамалар лингвистик синоним, аниқроғи, дублетлар деб қаралиши лозим.) Ўқув монографияда **фаҳм**, **фаҳмий** атамасидан кўпроқ фойдаланилади. Бунинг сабаби шундаки, мумтоз адиб ва орифларимиз (жумладан, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Фаридуддин Аттор ва б.) тасаввуфда (исломий диалектик фалсафада) билиш ва билимнинг икки турини:

а) *фаҳм ва фаҳмий*;

б) *идрок ва идрокий* каби

махсус атамалар билан номлайдилар.

Чунончи, Алишер Навоий «Лисонут-тайр» нинг биринчи бўлимида ёзади:

Айлагач доир тўқуз афлокни,

Қосир етди фаҳмидин идрокни.

(Мазмуни: *У тўққиз фалакни айланувчи қилиб яратди ва фаҳм сабабли уни идрок қилишни қусурли, камчиликли қилди, яъни ҳодисаларни идрокий билиш учун фаҳмий билиш тўсиқ бўлди*).

Шунинг учун бу атамалардан кенгроқ фойдаланилади, ваҳоланки, амалда бўлган фалсафий адабиётларда (жумладан, Ж.Туленов, З.Ғафуров. Фалсафа. – Т.:Ўқитувчи. 1991. Б.263-270), ўқув кўлланмаларида **фаҳмий** атамаси маъносидан рус тилидан калкалаштирилган *ҳиссий* атамаси қўлланилган. Мумтоз мутафаккирлар ишлатган атамани қўллаш қадриятларга ҳурмат ва эътибор рамзи.

Фаҳмий билиш ва фаҳмий билимларнинг умумий моҳияти ўзбек фанида фалсафа бўйича юқорида эслатилган ўқув кўлланмаларида, шунингдек, 1.Манилов А, Хасанов М. *Описание и объяснение*. -Т.: Узбекистан. 1969. 2. *Методологические проблемы науки*. -М.: Наука. 1982. 3.Ойзерман Т.И. *Эмпирическое и теоретическое: различие, противоположность, единство // Вопросы философии*. 1985, -№4. 49-61-б. ва тилшунослик бўйича фаҳмий билиш ва унинг натижалари моҳияти 1. *Иванов С. Родословное древо тюрков. Грамматический очерк*. -Т.:Фан. 1969. 2.Бозоров О. *Ўзбек тилида даражаланиш*. -Т.:Фан. 1995. 3.Неъматов Ҳ, Бозоров О. *Тил ва нутқ*. -Т.: Ўқитувчи. 1993. 4. *Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование*. -М.: ИВЛ, 1970. , 1972. 5. *Жабборов Н, Неъматов Ҳ. Назарий билим методологияси // Ўқитувчилар газетаси*, 1989, 1-сон, 2 январь. каби тадқиқотларда изоҳланган.

Тадқиқ манбаи бўйича фаҳмий билимлар инсоннинг сезги органлари воситасида ҳосил қилинади. Унли ва ундошларнинг артикуляцион ва физиологик хусусиятлари (қаерда ва қандай усуллар билан ҳосил бўлиши, товушларнинг чўзиқ-қискалиги, кучсиз-кучлилиги, жарангли-жарангсизлиги, аниқ-ноаниқлиги, товушларнинг бир-бирига таъсири асосида ўзгаришлари, урғу, оҳангнинг хусусиятлари, гап ва матннинг фонетик бўлиниши ва ҳ.), сўз ва кўшимчаларнинг конкрет (муайян, нутқий) маънолари, сўз бирикмалари ва гапларнинг конкрет маънолари, нутқнинг у ёки бу тури ва услубнинг муайян ўзига хосликлари, алоҳида ёзма ёдгорликларнинг танқидий-таҳлилий

нашрлари, асосан, фаҳмий билиш усулида ҳосил қилинган билимлар маҳсули. Бундан ташқари:

-ёзма ёдгорликлар, лаҳжа ва шеваларда товушлар, қўшимчалар, сўзлар, сўз бирикмалари, гапларнинг қўлланилишидаги ўзига хосликларни қайд этиш ва тавсифлаш;

-нутқий ҳодисаларни, воқеланишларни тўплаш, саралаш, турли гуруҳларга ажратиш ва бирлаштириш, системалаштириш;

-турли-туман: изоҳли, кўп тилли луғатлар тузиш;

-адабий тил меъёрларини ўз ичига олган мукамал грамматикалар яратиш;

-тил бирликларининг қўлланилиш меъёрларини белгиловчи тавсиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш каби жуда кўп турли лингвистик тадқиқ ва изланишлар ҳам фаҳмий билиш маҳсули.

Маълумки, инсоннинг сезги органлари жуда ожиз. Шунинг учун у ўз сезги органларини хилма-хил асбоб-ускуналар (микроскоп, телескоп, рентгенограф, отсиллограф, спектроскоп, синхроноскоп, синхофизотроп, синхосиклотроп, усилитель, ЭХМ в. х.) воситасида кучайтиради, фаҳмий билиш кудратини ошириб, уни тобора аниқлаштиради. Хилма-хил ҳисоблагичлар воситасида ҳодисаларнинг қўлланилиш частотасини муайянлаштиради, уларни қайд қилади. Фаҳмий усул билан тилшунос тил бирликларининг ташқи (очиқ, зоҳирий) белги-хусусиятлари ҳақида билим ҳосил қилади. Бундай билимлар ҳосил қилишда нутқда воқеланган, бевосита кузатишда берилган нутқий бирликлар (товуш, бўғин, қўшимча, сўз, сўз бирикмаси, гап, матн) алоҳида-алоҳида олиниб, ташқи - физик белгилари аниқланади ва тавсифланиб, системалаштирилади.

Фаҳмий билиш, асосан, нутқ бирликларини яккалик, ҳодиса, воқеа ва оқибат (қиск. ЯХВО) сифатида таҳлил ва тавсиф этгани сабабли бундай тадқиқ усули фанда *атомистик* таҳлил деб ҳам юритилади.

Фаҳмий билимлар истаган фанда, жумладан, тилшуносликда беқиёс аҳамиятга эга. Улар барча турдаги назарий ишлар учун замин, моддий асос. Шунинг учун XX аср систем-структур тилшунослик асосчиларидан бири (қар. Акта лингвистика. Валум и. Фасс. Ч. I. Копенгаген. 1932²⁸) И.А.Бодуэн де Куртене тилшуносликни:

IV. тавсифловчи (описательное);

V. мослаштирувчи (резонирующее);

VI. ҳақиқий илмий (подлинно научное)

сифатида учга ажратиб, фаҳмий - тил бирликларини ҳақида зарурий моддий маълумотларни берувчи тавсифий тилшунослик ҳақида шундай ёзади:

“Том маънода эмпирик бўлган *тавсифий йўналиш* мутлақо зоҳирий далилларни тўплаш ва умумлаштириш билан банд бўлиб, улар орасидаги сабабий боғланишларни, генетик ва қариндошлик алоқаларини тушунтириб беришни мақсад қилиб қўймайди. Бу йўналиш тарафдорлари фаний заковат

²⁸Даниялик тилшунос В. Брендаль (1887-1942) шундай ёзади: «эта новая лингвистическая концепция, которой мы обязаны не только Соссюру, но и другим ученым, среди которых почетное место занимает Бодуэн де Куртене, обнаруживает значительное и очевидное преимущество (курсив бизники - Х.Н., Б.М.)» (Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. Часть II. -М., 1965. -С. 97.)

деганда тасвирий грамматикалар яратиш, луғатлар тартиб бериш, ёдгорликларни нашр этиш кабиларни тушунадилар. Лингвистик маълумотларни айнан, ҳеч қандай хулосаларсиз берадилар. Хулосаларни беришни ҳали барвақт ёки уни катта журъат талаб қилувчи иш деб биладилар.

Бу, бир томондан, улар ақлининг ўта танқидий руҳлилиги ва ишонмовчилигидан, аниқроғи, ҳақиқий фанни инкор қилиш ва вақти келгач, асоссиз бўлиб қолишидан чўчиб, хулоса ва гипотезалар беришда хато қилиб қўйишдан тийилишдан, бошқа томондан, ақлий ялқовлик, материал тўплаш мақсади ва фойдаси ҳақида ўз-ўзига виждонан ҳисоб беришдан қочиш, фанни қуйи, эмпирик машғулотлар даражасида, қандайдир мақсадсиз ўйинчок сифатида тутиб туриш истаги устуворлигидан келиб чиқади. Бундай тадқиқотчилар далилларни тушунтириб беришни *ad acta, ad meliora tempora* (бўлғуси қулай вақтлар) га қолдирадилар. Лекин унинг ибтидоий, соф зоҳирий тушунтиришдан иборат бўлган пировард мақсади (балки, умуман, фойдалидир,) бевосита ўзи учун, фан учун сариқ чақага ҳам арзимаслигини, фақат бошқа олимлар учун ҳалол виждон ила ишончли материаллар тўплаб бераётганлигини унутиб қўядилар. Бироқ фан сари илк қадам, тайёргарлик сифатида тасвирий операциялар жуда муҳим, бунинг устига, фан учун биринчи шарт аниқ ва ҳалол кузатиш бўлиб, у мукамал ҳолда айрим кишиларгагина хос. Зеро, ҳамма қарайди, лекин ҳар ким ҳам кўравермайди. Яхши тасвирий грамматикалар ёзиш, ёдгорликлар нашр этиш ва луғатлар тузиш ҳар доим ҳам фаннинг биринчи эҳтиёжи бўлиб қолаверади, чунки уларсиз ҳатто улкан назариялар ҳам асоссиз деб баҳоланади.”²⁹

Тилшуносликда фаҳмий билимлар мажмуаларига ҳеч ким И.А.Бодуэн дў Куртенедан аниқроқ баҳо бермаган ва биз бу даҳонинг баҳосини тўла-тўқис қабул қилиш билан чекланамиз.

Фалсафий-методологик адабиётларда нарсани фаҳмий ўрганиш усуллари *емпиризм, номинализм, сенсуализм, атомизм, феноменологизм* каби атамалар билан ҳам номланади. Айтиб ўтганимиздек, бу атамалар нарсанинг ва тадқиқ усулининг турли кирраларига ишора қилиб туради.

Маъруза якунида шуни таъкидлаймизки, барча фанларда бўлгани каби ўзбек тилшунослигида ҳам ҳозирги кунда фаҳмий билимлар берадиган тадқиқотлар салмоғи жуда юксак, лекин барибир ҳали ҳам етарли эмас ва давр янги-янги тавсифий ишлар учун заруриятлар туғдирмоқда. Бунинг сабаблари ҳақида навбатдаги маърузаларимизда баҳс боради.

Назорат саволлари:

1. Анализ ва синтез ҳақида гапиринг.
2. Билиш деганда нимани тушунасиз?
3. Билиш нима?
4. Диалектик метод қандай метод? Тушунтириб беринг.
5. Диалектик метод қандай қонуниятларни эътиборга олади?
6. Фалсафий методлар ҳақида гапиринг.

²⁹ Звегинцев В.А. Мазкур асар. 1-т. -М.: Учпедгиз, 1964. -С. 264-265.

7. Метафизик методнинг ўзига хослиги нимада?
8. Методика, метод, методология каби тушунчаларни изоҳланг.
9. Синергетика нима? Унинг асосий белгилари қайсилар?
10. Умумий ва хусусий методлар деганда нимани тушунаси?

2 – амалий машғулот Нутқнинг системавий хусусиятлари

Ишдан мақсад: Системанинг хусусиятларини тавсифлаш. Мавҳум системанинг аниқ системадан фарқли хусусиятлари. Системанинг нотўлиқлиги, номукамаллиги. Системада барқарорликнинг шартлилиги ва ўзгарувчанликнинг субъектив ва объектив омиллари. Системанинг очик/ёпиқлиги тушунчасининг нисбийлиги. Системанинг фаолиятсизлиги.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи вариантда келтирилган топшириқларни бажариши ва натижа олиши лозим.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- Система бўйича савол-жавоб.
- Мавҳум система табиати бўйича баҳс.
- Мавҳум системанинг номукамаллиги бўйича дебат
- Системала барқарорликнинг шартлилиги муҳокамаси.
- Системанинг очик/ёпиқлигини тавсифлаш.
- **Таянч тушунчалар:** *система, элемент, муносабат, аниқ система, мавҳум система, фаол система, нофаол система*
-
- Тилшуносликда структурализмнинг пайдо бўлиши айрим илмий доираларда қанчалик шов-шувларга сабаб бўлиб, сакрал тус олган бўлса-да, бу таълимотдаги қатор нуқсонлар унга нисбатан етарли даражадаги ихлосни шакллантира олмади. Шу боисдан бугунги кунда тилшуносликдан адабиётшуносликка тақлидий равишда кўчирилаётган “структур таҳлил”лар ҳам фанга ҳеч нарса бермаяпти, адабиётшуносликда “структурализм структурализм учун” тамойилида иш кўрилиб, структур ёндашув, у асосдаги таҳлиллар тақлид, модапарастликдан нарига ўтмаяпти, бошқача айтганда, таҳлил натижа ҳамда хулосалари амалиёт учун бирор нарса беряпти деб бўлмайди. Албатта, бу тадқиқотчининг тафаккур даражаси, салоҳияти, йўналишнинг ўзига хослиги ва шунга ўхшаш бошқа омилларгагина боғлиқ эмас. Умуман олганда, структур таҳлил, у асосдаги хулосалар унга аниқланган системалар структурасини тубдан ўзгартира олмади. Бу унга эргашиш мутлақ тус олган, муаммоларни ҳал қилишнинг “сеҳрли таёқчаси” сифатида қаралган структурализмнинг қуйидаги чекланганлик ҳолатлари билан белгиланади.
- **1. Системанинг уйдирмалиги ёки у ҳақдаги индивидуал қарашларнинг ижтимоий стереотиплашуви.** Структур таҳлил объекти

бўлган система индивидуал (якка шахс) ақлий фаолият натижасида тикланадиган умумийлик³⁰ бўлиб, бундай системалар борликда мавжуд бўлмайди. Масалан, унлилар системаси, рубоий системаси, жанрлар системаси, шеърлий системалар, ғоялар системаси. Эслатиб ўтиш жоизки, борликда унлилар, келишиклар рубоийлар, жанрлар, шеърлар мавжуд, аммо улар шу номдаги система сифатида мавжуд эмас, масалан, ижод маҳсули сифатидаги рубоийлар ўзаро тарқоқ, сочилган, боғланмаган, узилган ҳолда яшайди. Шахс тафаккури уларни ўзича боғлайди, бирлаштиради – натижада яна ўша нарса – шахс яратилмаси бўлган система вужудга келиб қолади. Агар бирор киши олдиндан белгилаб қўймаса, бошқа киши томонидан бу система бутунлай бошқача бўлиб чиқиши мумкин эди, шаклланган стереотиплар эса илк ахборот ва тақдим этилган системани бошқача тасаввур қилишга имкон бермайди. Масалан, ўзбек тилидаги унлилар системасининг миқдори ва моҳияти билан тўлдирилган ижтимоий онг зўрлаб тикиштирилган маълумотлардан бошқасини қабул қила олмайди. Акс ҳолда “оғиз бўшлиғида тўсикқа учрамайдиган” бу “олтита” унсурдан иборат система ҳақидаги билимларимиз уни инкор қилувчи тизимдаги унурларнинг фарқланиш тамойили ҳақидаги қарашлар билан, тилимизнинг ифода имконияти бу олти унли билан чекланмаслиги каби билимлар билан бойиган бўлур эди. Ёхуд тилимиздаги алоҳида сўз туркум (тақлид, ундов, модал)ларини олайлик. Улар ўзбек тили сўз туркумлари системасида алоҳида, ажралган элеменлар экан, бу мавҳум системани исталганча талқин қилиш мумкинлигидан далолат беради. Ахир, системанинг асосий хусусиятидан бири яхлитлик экан, яхлитлик таркибида ажралганлик, гомогенлик таркибида гетерогенликни қандай тушуниш мумкин. Қолаверса, айрим тадқиқотчилар “алоҳида сўз туркумлари” атамасига тиш тирноғи билан қарши туришади. Кўринадики, структурализм талқинидаги система якка шахс ўйлаб топган сунъий илмий яратилманинг ижтимоий стереотиплашган кўринишидан бошқа нарса эмас.

- **2. Системанинг мавҳумлиги ёки унинг талқинида ишонтириш тамойилининг устуворлиги.** Структурализм онг маҳсули бўлган мавҳум системаларни таҳлил объекти сифатида олиб, онгдан ташқаридаги аниқ системаларни система сифатида тан олмайди. Онгдан ташқаридаги муайян системалар объектив борликда мавжуд бўлади. Уларни сезги аъзолари воситасида ҳис этиш (кўриш, ўқиш, эшитиш, ҳидлаш ва б.) мумкин. Қуйида бири абстракт ва бири муайян бўлган икки системани қиёслаш асосида уларнинг фарқини билиб олиш мумкин:

Таркиби	Мавҳум система	Муайян система
	[умуман одам]	[муайян шахс]

³⁰Бу ҳақда қаранг: Основные направления структурализма, - М., 1964; Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику, -М., 1974; Ревзин И.И. Современная структурная лингвистика, - М., 1977.

Элемент	1)тана; 2)онг; 3)рух; 4)мижоз	1)85 кг, 170 см қорамағиз тана, 2)IQ-3 даражали онг, 3)тоза қалб, 4)сангвиник мижоз
Муносабат	мавҳум боғланиш	табиий яхлитлик

- Бундан системаларнинг ўзига хос хусусиятлари келиб чиқади:

Мавҳум система	Муайян система
[умуман одам]	[муайян шахс]
Номоддий	Моддий
Онгда	Онгдан ташқарида
Элементлари гетероген, яъни ҳар хил	Элементлари гетероген, яъни ҳар хил
Элементлари орасида боғланиш муносабати мавжуд	Элементлари орасида боғланиш муносабати мавжуд

- Структурализм, одатда, муайян системани таҳлил қилмайди. Бу унинг катта гуноҳларидан биридир.
- Системанинг мавҳумлиги олдинги тезиснинг моҳиятини ифодалайди. Мавҳумлик шундаки, унинг ўзгартириш ва унга истаганча қўшимча қўшиш мумкин бўлади. Зеро, “одам” системаси нафақат мазкур тўрт унсурдан иборат, балки қурол-восита (асбоб)лилик ва режалилик элементаларисиз ҳам тўлиқ бўла олмайди. Эътибор қилинса, система мавҳум бўлганлиги сабабли бу икки унсурсиз ҳам тўлақонли ва мукамал система сифатида кимдир томонидан асосланади ва бизнинг “соғлом” ақлимиз унга унга ишонади-қўяди. Мавҳум система талқинида ишонтириш тамойили устуворлик қилади ва талқинида кўрсатиш тамойили устунлик қиладиган аниқ системадан шу жиҳати билан фарқланади. Мавҳумлик нотўлиқлик ва номукаммаликни келтириб чиқаради.
- **3.Системанинг нотўлиқлиги, номукаммалиги ва шартлилиги.** Системанинг мавҳумлиги унинг тўлиқ ва мукамаллигига ишонтириш асосида “оқланади”. Ҳолбуки, инсон тафаккури чекланганлиги ва ривожланиб борганлиги сабабли бу тўлиқлик ва мукамалликни нисбий деб тушуниш лозим. Системанинг нотўлиқлиги ёки чалалиги унинг тўлақонли эмаслигидан далолат беради. Бироқ ишонтириш нотўлиқлик ва номукаммликка тўлиқлик ва мукамаллик тусини беради ва тасаввуримизда тавсифланаётган системанинг табиати ҳақида алдамчи тасаввурларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Масалан, ўзбек тилидаги б унли фонемадан иборат система тўлиқлиги ва мукамаллиги ошқора ёки зимдан уқтириб, ижтимоий онгга сингдириб келинди. Оқибатда бу системанинг тўлиқ ва мукамаллиги аксиоматик тус олиб, ижтимоий стереотипик характерга эга бўлиб қолди. Бироқ ўзбек тилида, масалан, “и” (*иш*) дан фарқланувчи “ы”(қилиқ) , “ў” (*бўлиқ*) дан фарқланувчи “и” (*ўлка*) нинг ушбу системадан ўрин олиши лозимлиги бу ўрнашган чайир анъанани буза олмайди, бироқ бу унлилар мавжудлиги эътироф этилса,

“олти унли” системасининг чала ва номукаммал эканлиги аён бўлиб қолади. Ёки ўзбек тилида рус тили аналогияси асосида 6 келишикли системанинг тўлиқлиги ва мукамаллиги анъанаси ўрнашган. Бир қарашда бу эътирозга ўрин қолдирмайдигандек. Бироқ ўзбек тилида – *гача* чегара келишиги (проф. Ҳ.Неъматов), *-дек/дай* ўхшатиш келишиги (проф. Ў.Юсупов) борлиги тан олинса, демак, уларсиз ҳам келишик системаси мавжуд бўлганлиги, бу мавжудлик бизнинг онгимиз маҳсули эканлиги маълум бўлиб қолади. Демак, структур ёндашувдаги системалар анчайин чала ёки номукаммаллиги билан характерланади ва бу уларнинг мавжудлиги хаёлот билан боғлиқлигидан келиб чиқади.

- **4. Системанинг барқарорлиги тушунчасининг шартлилиги.** Структурализмда системанинг объектив мавжудлик, барқарорлик каби қатор хусусиятларга эгаллиги уқтирилади. Бироқ уни исбот қилиш асосида истаганча ўзгартириш мумкин бўлади. Системанинг шартлилиги шундаки, қарашларнинг турличалиги ва тафаккур ривожини бу системани турлича ўзгарувчи мавжудлик сифатида талқин қилиш имконини беради. Бу ҳақда юқорида ўзбек тилидаги унлилар системаси, келишиклар системаси, сўз туркумлари системаси мисолида фикр юритилди. Маълум бўладики, мавҳум системаларнинг мавжудлиги ва хусусияти инсон тафаккури билан шартланган. Бу тафаккур унга исталган ёрликни ёпиштириш, мавжудларидан мавҳум қилиш имконини беради. Талқинларда “мен борманки, олам бор”, “борлиқ менинг нигоҳим маҳсули” каби эски фалсафий қарашлар структурализм талқинида кўп ҳолларда тўғри бўлиб чиқади. Умумийлик ва моҳиятни мутлақ тиклаш инсон тафаккурининг чекланганлиги билан боғлиқлиги сабабли структурализмнинг хулосаларига “ҳал қилувчи восита” сифатида қарашнинг тўғри эмаслигидан далолат беради. Структурализм объектив борлиқни инсоннинг чекланган тафаккури (субъектив омиллар) асосида баҳолар экан, унинг хулосаларига ҳар доим шубҳа билан қараш иллоти сақланиб қолаверади.
- **5. Система очик/ёпиқлиги тушунчасининг нисбий табиатлилиги.** Структурализмда системанинг ёпиқлиги ва очиклиги муаммоси ўзига хос ҳал этилади. Системанинг ёпиқлиги деганда элементларининг гомогенлиги, очиклиги деганда бу гомоген элементлар сонининг ўзгариши назарда тутилади. Бироқ бу кўпайиш ёки камайиш кўп ҳолларда, юқорида кўрилганидек, тадқиқотчининг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлади. Масалан, тил ҳодисаларидаги оралик ҳолатларни у ёки бу томонга суриш, у ёки бу тизимда қараш тадқиқотчининг унга қайси томондан ёндашишига боғлиқ – ҳар доим ҳам тадқиқотчи объектни ақлан тўла қамраб ололмайди, унга маълум бир қирраси асосида муносабатда бўлади. Масалан, ўзбек тилидаги кўмакчилар семантик жиҳатдан келишиклар билан уйғун бўлганлиги сабабли, *-дек/дай* шакли маъновий жиҳатдан баъзан келишиклар сирасида (бу юқорида айтилди), баъзан кўмакчилар сирасида қаралади. Шунингдек, эски анъаналардан чиқиб

кетолмаслик натижасида уни на келишик, на кўмакчи тизимига киритиб, алоҳида ўхшатиш шакли сифатида баҳоловчи мутахассислар ҳам кўп.

- **6. Системанинг фаолиятдан узилганлиги.** Мавҳум система борлиқда мавжуд бўлмаганлигидан у аслида шу тизими ҳолатида фаолият кўрсатмайди. Бироқ бу системаларнинг тикланиши уни ташкил этувчи элементларнинг борлиқда амал қилиши асосида юз беради.
- Мавҳум системалар онгда икки усулда:
 - 1) прототипли мавҳум системалар бир жинсли ҳодисаларни умумлаштириш асосида (**одам системаси, рубоий системаси**);
 - 2) прототипсиз мавҳум системалар турли жинсли ҳодисаларни умумлаштириш асосида (**унлилар системаси, бадий санъатлар системаси**) тикланади
- Прототипли системани тиклаш прототипсиз системани тиклашдан маълум жиҳатлари билан фарқланса-да, улардаги умумий жиҳат фарқлардан воз кечиб, умумий жиҳатларни бирлаштиришдир. Ҳар икки система ҳам амалий фаолиятдан узиб олинган ҳолда таҳлил қилинади. Зеро, нутқда олтига келишик шаклидан иборат система фаолият кўрсатмайди. Бу система элементларидан фақат биттаси битта амалий позицияда кела олади. Борлиқда мавҳум система мавжуд эмас экан, у жонсиз ёки “ўлик” системадир. Ўлик система эса ривожланишдан, тараққиётдан маҳрум. Назаримизда, “ўлик система” атамаси ҳодиса моҳиятини бироз жўнлаштиради. Шу боисдан “туғилмаган система” дейиш тўғрироқ бўлар. Бу, албатта, ушбу мавҳум системанинг мавжуд эмаслигини кўрсатади.
- Фаолиятдан узилган ҳодиса жонсиз экан, жонсиз системани таъриф-у тавсифлаш осон бўлиб, айтилганидек, бу осонлик унда субъективлик хусусиятининг бўртиб туриши билан боғлиқ.
- **7. Мавҳум системанинг таъсирдан холилиги** уни ўзгартириш, таҳрирлаш имкониятининг йўқлиги бўлиб, бу эса ундан фойдаланиб бўлмаслигини кўрсатади. Ташқи таъсир системани ўзгартиради, унинг қайишқоқлигига асосланади ва уни кучайтиради. Ташқи таъсирдан холилик муносабатлардан узилганлик, муносабатлардан узилганлик эса жонсизлик, таҳрирсизлик, фаолиятсизлик каби нуқсонлар билан боғланиб кетади. Системанинг ташқи таъсирдан холилиги унинг мукаммалигини ва тўқислигини кўрсатмайди, балки бефарқликдан бошқа нарса эмас. Мукамаллик фаолиятдан узилганлик ва таъсирдан холилик билан чиқишмайди, балки ривожланиш ҳам ташқи таъсир билан уйғунлашувни тақозо этади.
- Система ташқи таъсирлардан узилган экан, ундаги ташқи муҳитга нисбатан қайишқоқлик ва ҳамкорликдаги уйғунлик ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Демак, системани ташқи таъсирдан холи кузатиш ҳам структурализмнинг айби, ҳам унинг объекти бўлган системанинг яна бир нуқсонидир.

- **8. Система ҳақидаги билимларнинг амалий татбиқдан маҳрумлиги.** Билимлар табиатан татбиқийлик ёки нотатбиқийлик хусусиятига эгаллиги билан фарқланади. Бу системаларнинг мавҳумлик/муайянлик турларидан қайсисига мансуб эканлиги билан уйғун.

Назорат саволлари

Режа:

1. Системанинг хусусиятиларини сананг ва тавсифланг.
2. Мавҳум система табиати қандай? Унинг мавжудлиги талқинларининг субъективлиги нимада?
3. Системанинг нотўлиқлигини мисоллар асосида тушунтиринг.
4. Системада барқарорликнинг шартлилиги деганда нимани тушунасиз?
5. Системанинг очик/ёпиқлигини ҳар бир тил сатҳи бўйича далилланг.
6. Системанинг фаолиятсизлиги қандай намоён бўлади?

3 – амалий машғулот

Тил тараққиёти қонуниятлари

Ишдан мақсад: Тил тараққиётидаги тил ҳодисаларининг ўзгарувчанлиги ҳақида кўникма шакллантириш. Тил тараққиётидаги ташқи омиллар, жамият ва тил, тилнинг экстралингвистик омиллари, дифференция, интеграция ҳодисаларни шарҳлай олиш, тилларнинг ўзаро таъсири, тилларнинг чатишуви, тил ва жамиятнинг ўзаро муштарақ эканлиги ҳақида кўникмаларга эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи берилган саволларга жавоб бериши ва натижа олиши лозим.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- Ривожланиш тушунчаси ва тил тараққиётини баҳолаш.
- Тил тараққиётининг ички қонуниятларини тавсифлаш.
- Обьективлик ва такрорланувчанлик. Тежам. Плеоназм (эҳтиёт, таъкид) масалари юзасидан машқ.
- Лисоний рамзда асимметрик дуализм қонуни. Тилда аташ ва ифодалаш зиддияти қонуни. Ўхшатиш (аналогия) қонунини шарҳлаб тушунтириш.
- Барқарорлик ва эркинлик (юкланганлик ва салтлик) қонуни. Жамият тушунчаси масалаларини тавсифлаш.
- Тил ва жамият. Тил – ижтимоий ҳодиса сифатида. Тил ва маданиятнинг ўзаро уйғунликда ривожланиши. Тил ва тарихий муҳит. Миллий мафкура ва миллий тил. Миллий тилшунослик ва тил таълими муносабати ҳақида фикрларни муҳокама қилиш.

Тилнинг ривожланиш қонуниятлари. Тилнинг яшаши ва ривожланиши икки омил – ички имконият ва ижтимоий эҳтиёж – у шароит билан боғлиқ бўлганлиги сабабли бу икки масала бир бўлимда кўриб ўтилади. Дастлаб тилшуносликда мавжуд бир неча тушунча:

- 1) ички тилшунослик;
- 2) ташқи тилшунослик;
- 3) тилнинг тараққиёти деганда нима тушунилиши билан танишиш лозим.

Ички тилшунослик тилнинг ички қурилиши, бирликлари, системасини, унинг ички тараққиёт қонунларини ўрганса, ташқи тилшунослик тилнинг жамият билан алоқаларини – ижтимоий аҳамияти ва вазифасини, жамият аъзоси – сўзловчининг тилдан қай тарзда фойдаланиши, тилнинг жамиятга, жамиятнинг тилга таъсири кабиларни тадқиқ этади. Шунинг учун тилнинг тараққиёт омиллари ҳам ички (интерлингвистик) ва ташқи (экстралингвистик) каби иккига ажратилади.

Тилнинг ички қурилиши ва тараққиёти тилшуносликнинг ранг-баранг оқимларида хилма-хил методлар билан тадқиқ этилганидек, тилнинг экстралингвистик тараққиёт хусусиятларига алоҳида эътибор бериб, уларнинг нутқ хусусиятлари, сўзловчи ва тингловчининг ўзаро алоқа шакллари, тилнинг ижтимоий маъноси, унда хилма-хил услубларнинг ривожланиши ёки сўнишига таъсирини ўрганувчи махсус тилшунослик йўналишлари ҳам бор. Паралингвистика, социоллингвистика, экстралингвистика сингари соҳалар шулар жумласидан. Тил ва жамият ҳаммиса бир-бири билан алоқада экан, улар ҳеч вақт ўзаро таъсирдан холи бўлолмайди ва тилнинг ҳам, жамиятнинг ҳам ривожланиши ҳаммиса икки – ички ва ташқи омил билан боғлиқ.

Ривожланиш тушунчаси. Объектив борлиқдаги ҳар бир нарса ҳаракатда, яъни ўзгаришда. Фалсафа курсидан маълумки, предмет ё ҳодисанинг ўзгариши аввало миқдорий – аста-секин рўй берадиган зоҳирий, ташқи сезилар-сезилмас ўзгаришлар (эволюция)дан бошланади. Бу ўзгаришлар маълум бир нуктага етгач, миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши – кескин бурилиш ва янгиланишлар (революцион – инқилобий ўзгаришлар) содир бўлади – нарса ҳодиса бир сифат босқичидан бошқа сифатга ўтади. Табиат ва жамиятда ҳеч бир нарса мутлақ эмас ва бу жараён яна бошдан узлуксиз давом этади. Мана шу диалектик қонуният ривожланишни белгилаб беради. Ривожланиш шундай мураккаб ва узлуксиз жараён бўлиб, асосан сифат ўзгаришлари асосида маълум бўлади. Бунга ҳаётдан кўплаб мисол келтириш мумкин. Кўз олдингизда ўсаётган фарзанд кундан-кунга “миқдор”, яъни ёш жиҳатдан ўсиб боради. Лекин унда бу ўзгариш сезилмас даражада – ҳар ҳафта, кун, соатда содир бўлади. Бу ўзгаришларни алоҳида-алоҳида босқичлардагина – чақалок қизалокқа, қизалок вояга етган қизга, қиз келинчакка, келинчак жувонга, жувон кекса аёлга, аёл бувига айланганда, яъни янги сифат босқичларига ўтгандагина ёрқин сезамиз. Одатда, бир сифатдан янги сифатга ўтиш жараёни – “сакраш” деб аталади. Сакраш икки хил бўлиши мумкин: эволюцион ва революцион. Эволюцион ривожланиш аста-секин, босқичма-босқич ривожланишни ўз ичига олса, революция, аксинча, бирданига – портлаш, кескин сакраш, инқилоб тарзида содир бўлади. Жамиятнинг осуда ҳаёти, маданий, иқтисодий, сиёсий ўсиши учун эволюцион ривожланиш мақсадга мувофиқ. Хуллас, диалектик ривожланиш қонунияти шундан иборат, у табиат, жамият ва тафаккур яшаш тарзининг доимий, мақсадли, қонуний тараққиёти йўналишини белгилаб беради. “У объектив дунё ривожланиш жараёнини тўғри тушуниб олиш, нарса

ва ҳодисаларнинг сифат жиҳатидан ўзгариш тарзини англаш ва ундан жамиятни янада ривожлантиришда фойдаланиш имконини беради.”³¹ Шахс кишилиқ жамиятининг бу тараққиёт йўналишини тўғри уқиб, шу йўналишда ҳаракат қилса – оқим йўналишида борса, у тарихда ижобий мавқе, даҳолар сирасидан жой олиб, тарих зарварақларига битилади. Агар шахс ва жамиятнинг ҳаракат йўналиши тараққиёт оқимиға қарши бўлса, у маълум бир муддат тараққиётга тўсқинлик қилиши, тарихда салбий мавқе эгаллаши мумкин. Лекин тарихий тараққиёт – оқим бу аксилҳаракатни эртами-кечми, албатта, синдириб ташлайди. Зеро, тарихий тараққиёт қонунлари – объекти – инсон иродасига бўйсунмайдиган ҳақиқат.³²

Тил тараққиёти. Ривожланиш – диалектик, объектив жараён экан, у инсоний жамиятнинг асоси, алоҳида қуроли бўлган тилға ҳам даҳлдор ҳодиса. Демак, тил тараққиёти – объектив ва узлуксиз жараён.

Тилнинг яшаш, мавжудлик тарзи – унинг ривожланиши. Бу эса тил бевосита боғлиқ бўлган жамият ҳаёти, унинг доимий ҳаракати, ўзгариши билан узвий боғлиқ. Жамият ҳаракатдан тўхтаса, тил ҳам ривожланишдан тўхтайтиди. Жамиятдан узилган тил эса ўлади, ривожланишдан қолиб, ўлик тилға айланади. Бу ҳақда В.А.Звегинцев, жумладан, шундай ёзади: “Жамиятсиз тил ривожланиш хусусиятини йўқотади ва сунъийлашади. Масалан, лотин тили католик динининг тилиға айланди, ўрта асрларда эса илм-фаннинг халқаро тили вазифасини бажарди. Шарқ мамлакатларида шундай мавқени ўрта асрларда араб тили эгаллади.”³³ Олим шу ўринда бу масалани хеттларнинг қудратли ҳокимияти қулагандан сўнгги несит, лувий, палай ва хет шевалари ва қатор тилларнинг йўқолганлиги сингари тарихий далиллар билан исботлайди.

Тил жамият, хусусан, тафаккур билан зич алоқадор ҳодиса сифатида шу жамият таффақури ривожига боғлиқ равишда ўзгаради. Илм-фан, техника ва маданият ўзгариб, янгилашиб борган сари тил ҳам ўзгариб, янгилашиб боради. Жамият турғунликка учраса, тилда ҳам турғунлик ҳукмрон бўлади. Буни ўзбек тили тарихи мисолида ҳам кўриш мумкин. XIV асрда темурийлар даврида ўзбек давлатчилиги, мумтоз илм-фан, адабиёт ва санъат ўзининг юксак чўққисига кўтарилди. Бу ҳодиса унинг тилида ҳам акс этди – Алишер Навоий туфайли XV аср ўзбек адабий тили (Алишер Навоий асарларининг тили) бутун маданий туркийзабон дунёнинг муштарақ тилиға айланди – ўнлаб туркийзабон қавмлар уни севиб ўқийдиган ва ҳатто унда ижод этадиган бўлишди. Мутафаккир “Фарҳод ва Ширин” да ифтихор билан ёзади:

*Агар бир, йўқса юз, йўқса мингдур,
Муқаррар турк улуси худ манингдур:
Олибмен тахти фармонимға осон
Черик тортмай Хитодин то Хуросон.*

³¹Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-жилд. - Тошкент: ЎзМЭ, 2003. – Б. 34.

³²Масалан, СССРда XX асрнинг 20-60-йилларида мулкчилик, товар ишлаб чиқариш, нархни белгилаш (яъни бозор иқтисодиёти) объектив қонунлари зўравонлик тазйиқ ва катағонлар билан бузилди. Уни тузатиш учун 1960-80-йиллардаги ҳаракатлар натижа бермади ва 1985-90-йилларда СССРда ҳукмрон иқтисодий-сиёсий тузумнинг тўлиқ таназузулиға, 1990 йилда эса жаҳонга даҳшат солган бу империянинг парчаланишиға олиб келди.

³³Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. - М.: Наука, 1962. – С. 178-179.

*Кўнгул бермиш сўзумга турк эсон ҳам,
На ялғуз турк, балки туркмон ҳам.*

Аксинча, XVIII-XIX асрларда мустабит ва музтабит исломий ҳукмронлик даврида (сўнгги шайбонийлар-аштархоний-манғитийлар ҳукмронлиги даврида) хонликларга бўлинган ўзбек заминида турғунлик ва таназзул ҳукм сурди. Адабий тил ҳам тушкунликка учради. Шунинг учун Абулғозий Баҳодурхон бу тилни кенг турклар оммаси учун тушунарли бўлмаган, улар учун узоқ бўлган *чигатой тили* деб атайди ва “туркларга туркона (уларга тушунарли раъзда) ёзиш” шioriни ўртага ташлайди. Тилшунослар орасида “тил – ижтимоий тараққиёт ойнаси” ҳикматининг мавжудлиги бежиз эмас: тил жамият тараққиётини ўзида акс эттириб боради. Манбанинг иккинчи бўлимида келтирилган Алишер Навоийнинг “Ки ҳар ишники қилмиш одамизод, тафаккур бирла билмиш одамизод” мисраси ва борлиқ (жумладан, ижтимоий ҳаёт, жамият, унинг тараққиёт даражаси) – тафаккур – тил муносабати шарҳланган эди.

Борлиқ ривожланар, ўзгарар экан, тил ҳам ривожланади, тараққий этади. 15-20 йил олдин ёзилган асарларни ҳозирги кун нутқи билан солиштирсак, тилнинг ўзгаришига амин бўламиз. Масалан, 1990 йилгача ёзилган бадий асарларда *партия, Компартия, коммунист, райком, секретар, колхоз, совхоз, план, район, область, мажбурият, мусобақа, коммунизм, социализм* каби сўзлар кенг истеъмол лексика сифатида ҳар саҳифада учраса, ҳозир бу сўзлар хронимларга³⁴ айланган, лекин *бизнес, рақобат, тадбиркор, қўшма корхона, компьютер, файл, дисплей, электрон почта, банк, фирма, фермер, савдогар, грант, шартнома* каби янги сўзлар (ёки эски сўзларнинг тамоман янги маънолари)ни учратамиз. Бу тилимизнинг кейинги ўн йилликларда ривожланганлигини кўрсатади.

Тилнинг ўзгариши (тараққиёти) пала-партиш, бетартиб юз берадиган ҳодиса эмас. У маълум қонун ва қонуниятлар асосида содир бўлади. Қонун – бу зарурий, мойвий, қатъий, жамият ва табиат ҳодисаларининг такрорланувчи муносабати. Қонунлар – нафақат табиий, балки ижтимоий ва ҳатто сиёсий (жамиятни бошқариш учун инсон томонидан ўрнатиладиган) қонунлар ҳам – объектив характерга эга – улар бизга бўйсунмайди, онгимиздан ташқарида мавжуд, онг ва тафаккур уларни акс эттиради, холос – уларни яратмайди ҳам, ўрнатмайди ҳам. Лекин моҳияти уқиб, очилган бўлса, уларни бошқариш, кўзланган мақсадларда фойдаланиш мумкин.³⁵

Тил тараққиётида – дастлаб тилнинг ички (интерлингвистик) ва тилнинг ташқи (экстралингвистик) тараққиёт қонунларини, булардан ҳар бири ичида умумий ва хусусий қонуниятларни ажратиш мумкин.

Тил тараққиётининг ички қонуниятлари. Тилнинг ички тараққиёт қонунлари деганда тилнинг ички қурилиши, бирликларининг табиати ва уларнинг ўзаро муносабатлари – тилнинг бутун системаси – зотан (табиатан,

³⁴Эскирган (архаиклашган) сўзлардан историзмлар (тарихий сўзлар) гуруҳининг маълум қисқа бир даврда қўлланилган тури.

³⁵Бунинг энг ёрқин далили ва исботи ҳозирги кунда компьютер технологиясидир. Бу технология тилнинг семиотик қурилишидан онглилик билан фойдаланишга асосланади.

моҳиятан, имманент ва онтологик равишда) йўл қўядиган, талаб қиладиган ўзгара олиш ва ривожлана олиш имконият ва қонуниятлари тушунилади. Тилнинг ташқи тараққиёт қонунлари деганда тилдаги жамият, нутқ шароити, нутқ иштирокчиларининг хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ўзгариш ва ривожланиш қонун-қоидалари тушунилади. Эслатиб ўтиш керакки, тараққиёт қонунларини ички ва ташқи турларга ажратиш ўта шартли, зеро тилнинг ички қурилиш хусусиятлари, ривожланиш қонуниятлари имкон бермас, ташқи омил тилга таъсир эта олмайди – тил унинг ички системаси йўл қўядиган ўзгариш ва янгилашниларнигина қабул қила олади – ички тараққиёт қонунлари йўл бермас, ташқи тараққиёт омил тилга таъсир эта олмайди. Лекин ташқи тараққиёт қонунлари (талаблари) тилнинг ички тараққиёт қонунлари билан уйғун бўлган даврларда тилнинг ривожланиши инқилобий тус олади, тил тарихий тараққиётида сакраш – бир сифат босқичидан янги сифат босқичига кўтарилиш ҳолати юз беради. Бу икки омил орасида узилиш ёки зиддият туғилган пайтлар эса тил тараққиётида турғунлик ва таназзул (инқироз, тушкунлик, фожеа ва ҳалокат) даври саналади. У ҳам, албатта, инқилобий бурилиш – ёки тилнинг ўлиши ва ёки ижтимоий шарт-шароитнинг таг-тубдан янгиланиши билан яқунланади. Шунинг учун тил тараққиётида ички ва ташқи омиллар, одатда, уйғунликда, ҳамкорликда таъсир этади.

Умумий қонуниятлар барча тилларнинг – инсон тилининг энг умумий белги-хусусиятларини ўз ичига олади. Масалан, тилнинг коммуникативлик хусусияти, нутқ фаолиятининг лисон-меъёр-нутқ каби таркибий қисмлардан иборатлиги, тилнинг қатламларга бўлиниши, қатламлар орасида лексик қатламнинг грамматик структурага нисбатан ўзгарувчанлиги, сўз туркумлари ва гап бўлаклари кабилар ҳақидаги қонуниятлар тиллар учун умумий – уларни ҳар бир тилда топиш мумкин.

Хусусий лингвистик қонуниятлар эса ҳар бир конкрет тилнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради ва тилнинг ўзига хос фонетик тизими, лексик сатҳи, грамматик қурилиши, стилистик таркиби билан боғлиқ. Ҳар бир тилда умумлисоний ва хусусий тараққиёт қонунлари ўзаро уйғунликда бўлади.

Лисоний тараққиёт қонунларининг айримлари билан танишиб ўтамыз.

1. Обьективлик ва такрорланувчанлик. Юқорида қайд этилган хусусиятни – табиат ва жамият қонунларидек тил қонуниятларининг ҳам обьективлигини ва қонуният сифатида такрорланувчанлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Улар ҳақиқий ва инсон иродасига бўйсунмас. Қонуннинг такрорланувчанлиги эса тил тараққиётининг турли даврларида, тилнинг турли сатҳ бирликлари тараққиёти хусусиятларида такрорланиб туришида намоён бўлади. Шунинг ичун диахроник тилшуносликда “тилнинг ҳозирги тараққиёт босқичида амалда бўлган қонуниятлар бевосита кузатишда берилмаган қадимги даврларида ҳам амал қилган бўлиши мумкин” деган қонун ҳам мавжуд эди.

2. Тил = лисон – меъёр – нутқ. Тилнинг умумий ички тараққиёт қонунларидан бири тилнинг лисон³⁶, меъёр, нутқ каби бир-бирини ҳам талаб,

³⁶Совет тузуми даврида ўзбек тилшунослигида истиқлол даври ўзбек фанида қўлланила бошлаган ва бугунги кунда етарли даражада оммалашган *лисон* атамаси ўрнида *тил* атамаси қўлланилар эди. Қаранг: Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1972; Қўчқортоев И.Ф. де Соссюрнинг лингвистик

хам инкор этувчи томонларнинг диалектик бутунлигидан иборат бўлишдир. Фалсафий умумийлик, моҳият, имконият ва сабаб (УМИС) моҳиятига эга бўлган лисон алоҳидалик, ҳодиса, воқелик, оқибат (АХВО) моҳиятли нутқ шаклида юзага чиқар экан, у меъёр “элаги”дан ўтади ва унинг талабларида мос шакл, мазмун ва вазифа касб этади. Шунинг ўзигина УМИС табиатли ҳар бир лисоний бирликка меъёр талаб ва эҳтиёжларига мос равишда чексиз миқдордаги ЯХВО шаклида воқеланиш имкониятини беради. Бу эса, ўз навбатида, тилга ўзгариш ва ривожланиш имкониятини бериб, бу имкониятни унинг субутий (мутлақ, зотий, ўзгармас, онтологик, имманент, энг муҳим ва х.) сифатларидан бири даражасига кўтаради.

Тилда мавжуд бўлган ривожланиш усулларининг кўпчилиги (жумладан, бир лисоний қолип (қурилма, конструкция, модель, қонуният, механизм ва х.) асосида чекланмаган миқдорда янги-янги содда, қўшма, жуфт ва таркибли сўзларни, сўзшаклларни, сўз бирикмаларини, ҳар хил нутқий қурилмаларни, гапларни ҳосил қилиш; нутқий ҳосилаларнинг идеомалашиш – ихтосослашиш – яхлитлашиш – содаллашиш – тублашиш босқичлари орқали лисоний бирликларга ўтиши каби) лисон-меъёр-нутқ муносабатлари билан боғлиқ. Бунинг турли томонларини атрофлича тадқиқ ва тавсиф этиш, жараённинг фалсафий томонларини очиш тилшунослик олдида турган муҳим масалалардан.

3. Тежам. Бу қонуният жуда кўп ҳодисаларда намоён бўлади. Улардан айримини келтирамиз. Аср бошида тилимизга электрон ҳисоблаш машинаси – ЭҲМ (эҳэм) кенг қўллана бошлади. Лекин ЭҲМнинг инглизча номи – *computer* ЭҲМ сўзидан қисқа ва талаффуз учун қулай эди. Шунинг учун *компьютер* сўзи ЭҲМ қисқартмасини сиқиб чиқарди.

Ўзбек тилида уч бўғинли сўзнинг иккинчи бўғинида тор унли бўлса, бу сўз икки бўғинлига айланишга интилади. Масалан, *ўғилим* > *ўғлим*; *буруним* > *бурним*; *яқишиқ* > *яқишиқ* > *яқиши* > *яхши*. Тежам қонуни тиллар учун умумий бўлган кучли қонуниятлардан бири бўлиб, у ранг-баранг кўринишларда воқеланади³⁷ ва баъзан тил тизимини кескин ўзгартириб юбориши мукин. Дейлик, туркий тилларда энг қадимги даврларда сўз ўзагидаги товушларнинг уйғунлиги – қаттиқ ва юмшоқлиги фарқланган. Лекин V асрдан олдинги даврларда бу фарқланиш ундошлар асосида бўлиб, тўрт жуфт унли қатор (қаттиқлик ва юмшоқлик) билан фонологик жиҳатдан фарқланмаган; унлилар қаттиқ ундошлар билан ёнма-ён келганда қаттиқ, юмшоқ (тил олди) ундошлар билан ёнма-ён келганда юмшоқ вариантга эга бўлган. Шу ҳолатда тил тизимида 36 дан ортиқроқ ундош бўлиб, улар фонологик фарқланувчи 18 жуфтни ташкил этган. Лекин унлилар сони атиги тўртта бўлиб, улар қаттиқлик/юмшоқлик жиҳатдан фонологик фарқланмаган. Тежам қонуниятига кўра, туркий тилларда ундошлар тизимида қатор фонологик фарқини йўқотиш ва унлилар тизимини қатор бўйича фарқлашга ҳаракат бошланади – 18 жуфтни фарқлашдан кўра 4

концепцияси. Назария ва метод масалалари. – Тошкент: ТошДУ, 1976; Нейматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993.

³⁷Қаранг: Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (Проблемы диахронической фонологии). – М.: ИИЛ, 1960. – С. 262; Нурмонов А. Принцип экономии в фонетических явлениях узбекского языка: Автореф. дисс. . . . канд. филол. наук. – Ташкент, 1973.

жуфтни фарқлаш тил учун жуда тежамли. V асрдан ҳозирги кунгача бу қонуният бир неча босқични бошдан кечирди. Қатор туркий тилларда (масалан, ёқут, қирғиз, хакас, қозоқ, турк каби) у яқунланган ва унлилар гармонияси қонунияти ҳукмрон бўлган. Айрим тилларда (жумладан, ўзбек тилида) бу ҳодиса яқунланмаган ва унлилар уйғунлиги қатъий қонуният сифатида мутлақлашмаган.³⁸ Бунинг сабаби ўзбек тилида қаттиқлик/юмшоқлик билан фонологик фарққа эга бўлган икки жуфт ундош (г – ғ, к – қ) фонемаларнинг мавжудлигида, ваҳоланки, бу фонемалар орасидаги фарқни йўқотган тиллар унлилар уйғунлиги изчил қонуниятини ривожлантирган.

Кўринадикки, тежам қонуни оддийгина кўп бўғинли сўз/кўп товушли сўзни кам бўғинли/товушлига айлантиришдан бошлаб, тил тизимида катта ўзгаришлар келтира оладиган ҳодисаларгача намоён бўлиши мумкин.

4. Плеоназм (эҳтиёт, таъкид). Бу қонун уч хил кўринишга эга. Биринчи кўриниши таъсирида тил бир нутқий бутунлик таркибида айна бир грамматик маънони икки ва ундан ортиқ марта такрорлаб, нутқий бутунлик таркибий қисмлари ичидаги нисбий бутунликларнинг ўзаро алоқасини белгилашни, ахборотни тўғри қабул қилишни, унга нутқда содир бўладиган жузъий ўзгаришларга чидамликни таъминлайди. Бу масала ўзбек тилшунослигида проф. Ғ.Н.Зиқриллаевнинг “Истиқлол ва адабий тил” (-Тошкент: Фан, 2004) монографиясида таҳлил этилган.

Плеоназмнинг иккинчи кўриниши – лисоний бирликда сўнаётган грамматик маънони таъкидлаш мақсадида унга яна бир кўрсаткич бериш тавсифи Н.Маҳкамовнинг “Адабий норма ва плеоназм” (-Тошкент: Фан, 1988) монографиясида берилган.

Эҳтиёт қонунининг учинчи кўриниши тилда ҳар қандай микросистеманинг марказ ва қуршов гипонимик муносабатлар асосида қурилишида, қуршов бирликларининг сони ва сифати эркинлигида, бу бирликларда марказ функциясининг жузъий хусусийликлар билан мураккаблашишида (муайянлашишида), марказий бирлик исталган қуршов бирлиги ўрнини бемалол боса олишида намоён бўлади. Бу қонуният Л.Неъматова ва З.Юнусоваларнинг номзодлик диссертацияларида тавсифланган. Масалан, ўзбек тилида *от* марказий лексемаси 500 дан ортиқ гипонимларни ўз атрофида бирлаштиради. Лекин ўзбек нутқини уқиш ва унда ўз фикрини баён қилиш учун бу сўзларни билиш шарт эмас. Шу 500 сўзли қуршов бирликларининг ўрнини битта *от* лексемаси бемалол эгаллай олади.

5. Лисоний рамзда асимметрик дуализм қонуни. Унинг моҳияти ва тил тизими тараққиётидаги ўрни масаласи олдинги бўлимда тавсифланди.

6. Тилда аташ ва ифодалаш зиддияти қонуни. Бу қонун тилнинг семиотик ва тасвирий тизим сифатида зиддиятли табиатини белгилайди. Чунки семиотик система қонунларига биноан битта мазмунни ифодалаш учун битта шакл етарли.³⁹ Лекин ифода воситаси сифатида айна бир маъно турли бўёқ билан бир неча шакл воситасида берилиши лозим: . . . *ораз – жамол – чехра – юз – афт – башара – турқ*. . .

³⁸Неъматов Ҳ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 40-45.

³⁹Сунъий тиллар шундай тuzилади.

7. Ўхшатиш (аналогия) қонуни. Бу қонун ва унинг тил тараққиётига таъсири масаласи Ёш грамматиклар йўналишида (Лейпциг тилшунослик мактабида, туркийшуносликда В.Радлов ва П.Мелиоранский ишларида) чуқур ўрганилган.

8. Барқарорлик ва эркинлик (юкланганлик ва салтлик) қонуни. Бу қонун функционал лингвистиканинг тил рамзларида ихтиёрийлик ва мажбурийлик, лисоний рамзда асимметрик дуализм қонунларининг диалектик тамойиллар билан тўлдирилиши натижасида ўзбек субстанциал (формал-функциоал) тилшунослигида шаклланди ва Ҳ.Неъматов, О.Бозоров, Б.Менглиев, Г.Неъматова, Л.Неъматова, З.Юнусова кабиларнинг ишларида ривожлантирилди.⁴⁰ Бу қонуннинг моҳияти шундаки, ҳар бир лисоний бирлик ўзининг серқирралиги (моҳиятининг ички зиддиятлиги, қарама-қаршилиги) асосида камида икки қатор оппозицияларда туради. Бу оппозициялардан камида бири, албатта, приватив табиатли бўлади. Натижада, масалан, А бирлигининг С билан Б1 асосида ва Д билан Б2 асосида оппозицияларидан “мажмуи асмо ва сифот” каби очиладиган моҳияти $A = B1 + B2$. . . бўлади. Бу моҳият ўзгарувчанликни ҳам (Б20), барқарорликни ҳам (Б1+) ўз ичига олади ва тилга нисбий барқарорлигини сақлаган ҳолда муттасил ривожланишда бўлиш имкониятини беради.

Бу қонунлар умумий лисоний қонунлардан айримларидир. Хусусий қонунлар ҳар бир тилнинг ўзига хос, унинг ички тараққиётини белгилайди. Масалан, ўзбек тилида урғу сўзнинг охириги бўғинида бўлади. Шунинг учун қарийб етмиш йил давомида тилимизда русча сўзларда урғуни турли бўғинларда (рус тилидагидек) сақлашни ва урғу билан фарқланувчи ҳодисаларни (масалан, *олма – олма; тугма – тугма. . . .*) жорий этишга уринишлар ҳеч қандай натижа бермади.

Тил тараққиётининг юқорида қисман санаб ўтилган умумий ички қонунлари билан бир қаторда унинг айрим бир сатҳларига, бўғинларига алоқадор лексик, грамматик, фонетик, ҳатто стилистик қонуниятлар ҳам бор.

Тилнинг энг тез ўзгарувчан, янгиланувчан қисми лексика, яъни луғат таркиби ҳисобланади. Лексика мудом ҳаракатда, ривожланишда бўлади. Неологизмлар ва архаизмларнинг ҳосил бўлишидаёқ буни сезиш қийин эмас. Фан ва техника, илм ва тафаккурнинг тараққиёти натижасида тилимизда – *космонавт, космодром, ядро, клип, эстрада, лексема, фонема, чангютгич* каби сўзлар пайдо бўлди. Шунингдек, *фойтун, саройбон, амир, мироб* каби сўзлар эскириб бўлган.

Лексик сатҳ учун семантик ривожланиш ҳам хос. Пайдо бўлган ёки ишлатилган даврда бир маънони билдирган сўзлар муайян даврга келиб бошқа маънони англатишга хизмат қила бошлайди. Масалан, ўзбек тилидаги *қишлоқ*

⁴⁰См: Нигматов Х. Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. – Ташкент: Фан, 1989. – С. 7; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент: Фан, 1995; Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Қарши, 2004; Менглиев Б. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: Филол. фан. д-ри. . . дисс. автореф. – Тошкент, 2001; 2003; Нигматова Л. Ўзбек тилида привативлик (нофонологик сатҳлар): Филол. фан. номз. . . дисс. автореф. – Тошкент, 2004; Юнусова З. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши (самовий ёритгичлар луғавий гуруҳи асосида): Филол. фан. номз. . . дисс. автореф. – Тошкент, 2005.

лексемасини олайлик. Ўз вақтида “қишлов, яъни қишлаш учун, қишни ўтказиш учун жой” маъносини билдирган бу сўз ҳозир буткул бошқа тушунчани ифодалашга хизмат қилади: “қишлоқ – шаҳар атрофида, четда жойлашган, асосан хўжалик ишлари, экин ва чорвачилик учун мослашган, аҳоли яшаш жойи”. Бундай ҳодисалар, деярли барча тилларда кузатилади. Р.А.Будагов ўз кузатишларидан қуйидаги маълумотни келтиради: “*Траваил восходит к вульгарнолатынскому **трипалиум** – особый станок, который сдерживал животных, в частности горячих лошадей, в то время, когда их подковывали. Затем **трипалиум** стало означать машину для пыток, буквально “приспособление на трех своих”. Соответственно, **траваиллар** – первоначально мучить с помощью трипалиум, затем мучить вообще. Лишь значительно позднее возникает значение “работать”, ставшее основным в современном французском языке.*”⁴¹

Ўзбек тили лексикасида соддалашиш ва яхлитлашиш, атамалашиш (терминологизация) каби кўплаб усуллар мавжудки, улар луғат таркибининг доим ўзгариб туришига хизмат қилади. “Яхлитланиш натижасида нутқ бирликларининг тил бирликларига – лексемаларга ўтиши ҳар куни содир бўлаётган фаол жараён.”⁴²

Ички лексик қонуниятлардан яна бири – семемаларнинг ўз ва кўчма маъноларда воқеаланиши. Масалан, *Менинг холам – ўқитувчи* ҳамда *Холажон, сумкангизни кўтаришворай* гапларига эътибор қаратадиган бўлсак, икки *хола* сўзи орасида фарқ борлигини сезиш қийин эмас. Биринчисида “қонқариндошлик”, “онамнинг опаси” (ё синглиси) семалари устун бўлса, иккинчи қўлланилишда “ёши катта”, “аёл” каби маънолар мавжуд.

Лексик ривожланишнинг ички қонуниятлари ҳар бир муайян тилда ўзига хос, бу тилнинг бойиб бориши, ривожланиши учун асосий омил ҳисобланади.

Жамиятга кириб келган нарса тилга ўз номини олиб келади. Бу беҳад оддий қонун, жамиятда пайдо бўлган (четдан келтирилган) ҳар бир нарса ўз номи билан аталишини ва бошқа нарсалардан фарқланишни талаб этади. Ҳар кунлик ҳаётимизда бу қонун воқеаланишининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Ҳатто енгил машинанинг янги кўриниши (масалан, “Matiz”) тилга ўз номини олиб киради.

Жамиятда истеъмолдан чиққан нарсанинг номи тилда эскиради ва маълум мақсадлардагина қўлланилади. Бу олдинги қонуннинг акси бўлиб, бу ҳам изоҳга ҳожат қолдирмайди. Ҳозирги кунда *омоч* нимани англатганлигини болага махсус ўргатиш лозим.

Грамматика лексикага нисбатан анча турғун тил сатҳи ҳисобланади. Лекин унда ҳам даврлар ўтиши билан жиддий ўзгаришлар содир бўлади. Грамматикага оид умумий тараққиёт қонунлари сифатида, жумладан, қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин.

Мустақил сўзлардан ёрдамчи сўзларнинг, ёрдамчи сўзлардан аффиксоид ва аффиксларнинг ривожланишини олайлик. Буни инглиз тилида *to be, to have,*

⁴¹Будагов Р. А. Проблемы развития языка. – М. – Л.: Наука, 1965. – С. 42.

⁴²Қар.: Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.

немис тилида *sein, haben*, бу тиллардаги модал феълларда, ўзбек тилида феълнинг ҳаракат тарзи аналитик шакллари хосил қилувчи кўмакчи феълларда, от кўмакчилар мисолларида кўриш мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилида *-хона, -кор, -паз, умум-, сер-* каби сўз ясовчилар аффиксид саналади, ўзбек шеваларида *бора ётибман, бора ётибди* аналитик шакли *боропман, боропти* кўринишига эга: кўз олдимизда *-а ётиб-* аналитик шаклидан *-оп-* қўшимчали синтетик шакл ривожланмоқда.

Тил грамматик қурилишининг синтетизмдан аналитизмга қараб ривожланиши қонунини ҳам ҳинд-европа ва туркий тиллар тарихи мисолларида кўплаб кўриш мумкин.

Тилнинг тараққиёт қонунлари тилга муттасил таъсирини ўтказиб туради. Лекин ҳар бир алоҳида олинган давр чегарасида қонунлар таъсири остидаги ўзгариш шу даражада кичикки, уни бир авлод сезиши баъзан қийин. Шунинг учун И.И.Мешчанинов тил тараққиётини қуйидаги риёзий формулада берган эди: $0 \times \text{чексиз такрор} = \text{м}$, яъни чексиз кам миқдордаги ўзгариш чексиз кўп марта такрорланса, маълум бир миқдорни беради.

Бундан ташқари, одатда, тил рамзларида шакл ва мазмун томон бирданига ўзгармайди – улардан бири ўзгариб, иккинчиси барқарорлигини маълум муддат сақлайди ва ўзгариш, ривожланишни сўзловчилар учун сезилмасдек қилади. Шунинг учун тил ички тараққиёт қонунлари таъсири остида ҳамиша жуда кам миқдорда бўлса ҳам, ўзгаришда бўлади ва жамият аъзолари буни сезмайди.

Тилнинг ички тараққиёт қонунларидан бошқа тараққиётнинг ташқи – экстралингвистик омиллари ҳам борки, улар ҳақида қуйидаги бўлимда сўз боради.

Тил ва жамият. Жамият тушунчаси ва таърифи. “Жамият – кишиларнинг тарихан қарор топган ҳамкорлик фаолиятлари мажмуи.”⁴³ Бу ҳамкорлик кишиларнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий, маданий соҳаларда, моддий ишлаб чиқариш ва меҳнат жараёнидаги узвий бирлигидан иборат. Инсон жамиятдан ташқарида мавжуд бўла олмайди, балки жамиятда туғилади, камол топади, яшайди ва ривожланади. Умуман, “инсон” тушунчаси жамият тушунчаси билан узвий боғлиқ. Шунинг учун социология ва иқтисодиётда инсоннинг таърифи “ижтимоий муносабатлар кесишуви” деб берилса ва инсон жамият орқали таърифланса, жамият инсон орқали таърифланади – бу икки тушунча бир-биридан ажралмас. Инсон (шахс) ва жамият ўзаро диалектик бутун-бўлак муносабатида турган бутунликлардир – инсон (шахс) жамиятнинг бир бўлаги, таркибий қисми бўлганлиги учун ҳам инсондир. Ўз навбатида, жамият инсонларни хилма-хил муносабатлар билан бирлаштирганлиги сабабли жамиятдир, масалан, турналар ёки бўрилар тўдасига нисбатан *жамият* сўзини қўллаш олмаймиз.

Жамиятнинг муҳим таркибий қисмларидан бири тилдир. Тил жамият аъзоларини бирлаштирувчи энг муҳим омиллардан бири эканлиги билан “Тилнинг келиб чиқиши” бўлимида танишган эдик. Тилшунослик бўйича ўқув фанларидан – жумладан, “Умумий тилшунослик”дан сизга маълумки, тил

⁴³Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 3-том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. – Б. 543.

(нутқий фаолият)нинг ўзи мураккаб ҳодиса бўлиб, у:

а) маълум бир жамият аъзолари учун тайёр, умумий ва мажбурий бўлган, УМИС табиатли имкониятлар мажмуасидан иборат бўлган лисон;

б) бу имкониятларнинг бевосита воқеланишини ташкил этадиган ЯХВО табиатли нутқ;

д) шу имкониятнинг юзага чиқиш шарт-шароитлари ва шакллари белгиланган меъёр каби томонларнинг диалектик бирлигидир.

Тил ва жамият. Тил – ижтимоий ҳодиса сифатида. Киши ўз тафаккур тарзига, фарқлаш қобилияти ва имкониятларига қараб сўзлайди – лисоний имкониятлардан фойдаланади. Бу унинг билим ва маданий савиясига, ҳаётий кўникма, тажриба ва дунёқарашига боғлиқ. Қолаверса, ҳар бир инсон характери ва диди, маънавий олами, тафаккур кўлами ва маданий савияси, ички рухий дунёси ва истеъдоди, яшаш муҳити, жамиятининг тараққиёт даражаси каби юзлаб омиллар таъсирида турли нутққа эга, яъни лисоний имкониятлардан ҳар хил даража, савия ва мақсадда фойдаланади. Шу тўғрисида сўзловчининг нутқидан унинг маданий савияси, ижтимоий мавқеи, тафаккур тарзини сезиш қийин эмас. Бу омилни Алишер Навоий “Муҳокаматул луғатайн”да алоҳида таъкидлаб ўтади. Халқимиз ҳам “суратига эмас, сийратига боқ” мақолида инсоннинг ташқи қиёфасига эмас, ички оламга эътибор бериш лозимлигини таъкидлайди. Юсуф хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”нинг тил моҳиятига бағишланган бобларида сўз (тил, нутқ) инсоннинг ички оламини – савияси ва руҳияти, тафаккур тарзини юзага чиқарувчи энг муҳим восита деб баҳолайди. Худди шундай таърифни тил ва нутққа – фақат XVIII ва ундан кейинги асрларда Европанинг буюк олимлари Франс Бопп, Август Шлейхер, Якоб Гримм, Ҳерман Паул, Вилхелм Ҳумбольдт, Карл Маркс, Фердинанд де Соссюр кабилар ҳам такрорлашди. Инсон ва тил (нутқ қобилияти) каби тил ва жамият ҳам ажралмасдир.

Тил – ижтимоий ҳодиса экан, ҳамиша жамият билан бирга ривожланишда. Тилнинг даврий ҳамда минтақавий бўлиниши ва ўзгариши сизга диалектология, ареалогия, тил тарихи ўқув фанларидан маълум. Лекин айтиш мумкин бўладики, бир жамиятнинг ўзидаги ҳар қандай ҳолат – ҳатто бир ҳудуд ва даврда жинс, ёш, касб-корга кўра бўлинишлар ҳам тилда ўзини намоён қилади. Бу ҳақда Р.Шор, жумладан, шундай ёзади: *“Там, где в структуре общества выделяются обособленные классы и группы, служащие различным производственным целям, язык этого общества распадается на соответствующие социальные диалекты. Там, где только есть разделение труда (а подобное разделение наблюдается по всюду, совпадая у народов примитивной культуры с дифференциацией полов, откуда возникновение особых “женских языков”), каждая отрасль производства принуждена создавать свой особый запас “технических терминов” – наименований орудий и процессов работы, связанных с её ролью в производстве и непонятных для членов иной производственной группы.”*⁴⁴

В.А.Звегинцев фикрича, жамиятнинг ижтимоий тафовутига кўра тил ҳодисалари 3 гуруҳга бўлинади:

⁴⁴Цитируется по книге Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – С. 261.

1. Тилларнинг ижтимоий ва махсус ишлатилиши.
2. Махсус тилларнинг яратилиши.
3. Оммавий(миллий) тилнинг ижтимоий ва касбий фарқланиши.

А.Самойлович эса олтой турклари тилидаги аёл ва эркак лексикаси параллелизми ҳақида шундай қизиқарли маълумотларни келтиради:

Умумий шакл	Аёллар нутқида	Эркаклар нутқида
<i>Бўри</i>	<i>Улучи</i>	<i>Поро</i>
<i>Бола</i>	<i>Уран</i>	<i>Бола</i>
<i>Товуқ</i>	<i>Учар</i>	<i>Қуш</i>
<i>Тил</i>	<i>Азу</i>	<i>Тии</i>
<i>От</i>	<i>унаа</i>	<i>Ат</i>

Тилда синономияни юзага келтирувчи ва ижтимоий ҳодисалар таъсирида рўй берадиган ҳодисалардан яна бири арго, жаргон ва иборалар, табу ва эвфемизмларнинг вужудга келишидир. Тилимизда, *кўк, кабутар, малах, соққа* каби сўзлар жаргонлар бўлиб, муайян ижтимоий қатлам, гуруҳ нутқида хос ҳисобланади. Кишилар дунёқараши, тушунча ва эътиқодларига кўра сўз ва тушунчаларга янги маъно бериш ҳодисаси ҳам учрайди. Масалан, *илон – арғамчи; ўлмоқ – вафот этмоқ, дунёдан кўз юммоқ, оламдан ўтмоқ, дунёдан рихлат қилмоқ, фано бўлмоқ, фоний дунёдан боқий дунёга сафар этмоқ* ва ҳ.; *пес бўлмоқ – оқармоқ; туғмоқ – энгил бўлмоқ, халос бўлмоқ, кўзи ёримоқ* ва ҳ. Бу тарзда қўллашларнинг баъзилари этика, маданият билан боғлиқ бўлса, бошқалари кўркув, ирим (гўёки илоннинг номини ёки пес касалини (нарса номини) аташ – шу нарсани чақириш билан тенг каби шомоний қараш) ларга асосланади.

Тилнинг ижтимоий ўзига хос кўринишлари ҳақида гапирганда, бундай хосланиш аввало лексикада – семантика, фразеология ва стилистикада содир бўлишини унутмаслик керак. Бундай хосланиш лексикада шу даражада кучлики, айти бир жамиятнинг нафақат эркаг-у аёллари, балки ёш-у кексаларининг, авом ва зодагонларининг сўзлари, услублари фарқлидир. А.И.Герцен бу борада шундай дейди: *“Простой смертный носит рубашку, а барин – сорочку, один спит, а другой почивает, один пьёт чай, а другой изволит его кушать.”*⁴⁵

Тил ва маданиятнинг ўзаро уйғунликда ривожланиши. Жамиятнинг таркибий қисми, ўзига хос субутий белгиларидан бири – маданият.⁴⁶ Маданият – муайян тарихий даврда халқ ва миллатларнинг меҳнат, турмуш, бадиий ва бошқа соҳаларини ўзида қамраб олувчи маънавий тушунча. Тил – маданият белгиси. Тилсиз маданият бўлмайди. Тил ва маданият ўзаро уйғунликда

⁴⁵Цитируется по книге Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – С. 261. Указывается: Герцен А.И. Сочинения. Том 6. – СПб, 1905. – С. 191.

⁴⁶Қаранг.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5-том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2003. – Б. 372.: “Маданият-жамият, инсон ижодий куч ва тараққиётининг муайян даражаси. Маданият – арабча *мадина* сузидан келиб чиққан. Араблар кишилар ҳаётини 2 турга: бирини бадавий ёки саҳровий турмуш; иккинчисини маданий турмуш деб атаганлар. Бадавийлик – кўчманчи ҳолда дашту саҳроларда яшовчи, маданийлик – шаҳарда ўтрок ҳолда яшаб, ўзига хос турмуш тарзига эга бўлган халқларга нисбатан ишлатилган.” Демак, дастлаб араб тилида *маданий* – “шаҳарлик” ва *бадавий* – “саҳройи, кўчманчи” атамалари ўзаро оппозитив бўлган.

ривожланади. Кўпгина олимлар жамиятнинг маданият даражаси билан унинг тилини баҳоласа, бошқа бир гуруҳ тил орқали ижтимоий маданиятни белгилайди. Ҳар иккала гуруҳ ҳам ўзича ҳақ, зеро, тарихий, тугаб кетган, лекин тили ва унинг ёдгорликлари сақланиб қолган жамиятнинг маданияти, руҳияти, оламни тушуниш тарзини унинг тили воситасида бемалол тиклай олганимиздек, юксак маданиятга эга жамият тили ҳақида ҳам маданияти орқали аниқ тасаввур ҳосил қилишимиз мумкин. Бу ҳақда В.А.Звегинцев шундай ёзади: *“Лингвистика собрала богатый материал, свидетельствующий о том, что языки народов отсталой культуры часто не располагают словами, обозначающими родовые понятия (нет, например, слов для обозначения дерева или животного вообще, но зато имеется очень разветвленная номенклатура обозначений разных их видов и пород) и обладают формантами, классифицирующими слова по чрезвычайно конкретным признакам(так называемые классы слов.”*⁴⁷

Тил ва маданият муносабати, таъсири масаласи барча даврларда, барча лингвистик мактаб ва оқимлар диққат-эътиборини тортган. Масалан, Э.Сепир бунга оид жуда қимматли фикрларни ёзиб қолдирган: *“Маданиятни шу (мазкур) жамиятнинг қилаётган ва ўйлаётгани сифатида баҳолаш мумкин. Тил эса қандай (қай тарзда) ўйлашдир.”*

Тил, нутқ – маданият, маънавий олам кўзгуси. Шунинг учун тил қанчалик гўзал, бетакрор, самимий бўлса, маданий савия ҳам шундай намоён бўлади. Ҳар бир халқнинг ўз маданий муҳити ва тафаккурига мос равишда лисоний имкониятлари мавжуд.

Фан тараққиёти, сиёсий ва иқтисодий шароитлар ҳам тилда намоён бўлади. Кундан-кунга янги сўз ва тушунчалар пайдо бўлмоқда, махсус ва сунъий тиллар ярарилмоқда, соҳавий ва илмий стилистика ривожланмоқда. Маданият инсоний онг маҳсули экан, у тил билан диалектик алоқада, бирликдадир.

Тил ривожлаишининг ташқи (эксрталингвистик) омиллари деганда, тилнинг жамият, биринчи навбатда, унинг маданияти билан боғлиқ равишда тараққиёти тушунилади. Жамият ва унинг маданияти ривожланган бўлса, унда сўз санъаткорлари томонидан ишланган, пардоз ва жило берилган адабий тил ҳам устувор бўлади, ўз таъсирини шу жамиятдан узоқ-узоқ ўлкаларга етказди. Буни ўзбек тилининг XV-XVI асрлардаги мавқеидан ҳам биламиз. Туркийшунослар Алишер Навоӣ асарлари тилининг бу даврда Қримдан Олтойгача, Румдан Чингача (Туркиядан Хитойгача) бўлган улкан минтақада ҳукмрон адабий меъёр бўлиб келганлигини қайд этадилар. Шоир ифтихор билан:

*Олибмен тахти фармонимга осон
Черик тортмай Хитодин то Хуросон.*

деб ёзса, шоир Абдулла Орипов:

*Темур тиги олмаган ерни
Қалам билан олди Алишер.*

дея ғурур билан куйлайди.

⁴⁷Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – С. 272: “Культуру можно определить как то, что данное общество делает и думает. Язык же есть то, как думают.”

Жамиятда фанларнинг тараққиёти тилда илмий атамалар, мураккаб илмий тушунчалар, жараён ва тавсифларни ифодаловчи сўзлар ва услубнинг шаклланиши ҳамда ривожланишига олиб келади. Тилнинг қўлланилиш соҳаси кескин кенгайди, у узлуксиз ривожланади, янги-янги сўз ва тушунчалар билан бойийди.

Дунёда яқка ҳолда, бошқалардан батамом узилган шаклда яшаган жамият бўлмаган – қўшни халқлар ҳаминиша бир-бири билан яқин алоқаларда бўлишган. Кўп ҳолларда эса турли-туман қавм-элатлар қўшничиликда ёнма-ён яшашган. Турли халқларнинг тили бир-бирига таъсир этиб, бир-бирини бойитган – сўз берган, сўз олган. Бундай ўзаро таъсирлар тилларнинг қоришуви ва натижада тамоман янги бир тилнинг пайдо бўлиши даражасигача бориб етиши мумкин. Шу боис дунёда соф – бошқа тиллар таъсиридан холи тил умуман йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Турли жамият – давлатлар орасидаги иқтисодий-маданий алоқалар бундай бойишга кенг йўл очади.

Жамиятнинг сиёсий тузуми, ишлаб чиқаришнинг етакчи усули ва воситалари ҳам тилнинг тараққиётига кучли таъсир кўрсатади. Масалан, ибтидоий табиий-овчилик ва қўчманчи чорвачилик хўжалик усули етакчилиги даврида тилларнинг қоришуви, ўзаро яқинлашуви кучли бўлади, кескин шевавий фарқлар сезилмайди. Қадимги туркий (Ўрхун-Енисей) даври тилида, қозоқ, қорақалпоқ, туркман қирғиз каби XIX асрларгача тўла ёки ярим қўчманчи тарзда ҳаёт кечирган халқлар тилида шева фарқларининг нисбатан озлиги шу билан боғлиқ. Аксинча, узок шаҳар маданияти, ўтроқ деҳқончилик хўжалик тарзи маҳаллий шевалардаги фарқларни чуқурлаштиради. Бу шу даражага бориб етиши мумкинки, бир тилнинг икки шеваси вакили бир-бирини мутлақо тушуна олмаслиги мумкин. Хитой тили шеваларида худди шу ҳолат кўзга ташланади. Ўзбек, озарбайжон, турк, уйғур каби туркий тилларнинг кўп шевалилиги, шевалараро кучли фарқларнинг мавжудлиги айна шу ҳодиса билан боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти, саноат ишлаб чиқариш усули, фан ва техника тараққиёти, таълим ва маданият ривожини, матбуот хилма-хил воситаларининг кенг оммалашуви маълум бир халқ (миллат)нинг турли минтақа ва ҳудудларини – демак, тилларини ҳам – яқинлаштиради; жамиятда меъёрлаштирилган, санъаткор ва олимлар томонидан ишланган шевалардан юқори турадиган *койне* – адабий тилнинг кенг оммалашуви сабаб бўлади. Шунинг учун кўп шевали бўлишига қарамай француз, немис, инглиз тиллари ахборот воситаларида – сўзлашув нутқида ҳам, жонли мулоқот ва суҳбатларда ҳам – шевавий фонетик ёки лексик фарқлар сезилмайди – омманинг маданий савияси юксак ва ҳамма адабий меъёрларга риоя қилиш кўникмасига эга. Бу даврда адабий тил мактаб, матбуот, таълим-тарбия, тарғибот-ташвиқот ишлаб чиқариш орқали шева фарқларининг йўқолишига, адабий тилнинг кенг оммалашуви ва меъёрлашуви олиб келади.

Тил ва тарихий муҳит. Жамият тилнинг ривожланишига салбий таъсир этиши ҳам мумкин. Бу ҳолат кўпинча жамиятда номиллий мафкура ҳукмронлиги даврида юз беради. Бундай даврларни халқимиз IX-XI, XII-XV асрларда, XX асрнинг 40-80-йилларида бошидан ўтказди. Маълумки, туркий

халқларнинг ислом динини қабул қилишида сомий (араб) ва эроний халқларнинг таъсир ва таъйиқи кучли.⁴⁸ Шу сабабли IX-X асрларда ҳукмрон доира орасида араб ёки форс тилида сўзлаш, илмий-бадиий асарларни ҳам шу тилларда ёзиш авж олади. Туркий тил кўпол тил дея таҳқирланади. Бу даврларда туркий тил кўчманчи-сахройиларнинг сўзлашув тили, ўчоқбоши тили бўлиб қолади. XI асрда Қорахонийлар давлатининг юксалиши билан майдонга “туркий тил баҳодури” – Маҳмуд Қошғарий чиқади. У туркий тил мавқеини тиклашга интилади. Олим “Девону луғотит турк” асарида туркий тилни араб тили билан пойгада чопаётганда ундан ўзиб кетаётган улоқчи отга қиёслайди. XI-XII асрларда туркий адабий тилининг мавқеи тикланади. У даврдан бизгача шоҳ асарлар етиб келган. XIII-XIV асрларда туркий тил яна таъйиққа учрайди ва XV асрда бошқа бир туркий баҳодин – Алишер Навоий майдонга чиқади-ю, қалами билан ярим жаҳонни забт этиб, XIX асрнинг ўрталаригача ҳукмронлигини давом эттиради.

XX асрнинг 40-йилларидан ўлкамизда рус тилининг таъйиқи кучаяди. Бу таъсир йилдан-йилга ошиб, 80-йилларда “замонавий ва маданиятли” ўзбеклар ўз она тилларида гапиришга уяладиган бўлишди. Тилимиз яна ўчоқбоши тилига айланишига сал қолади. 1988-1989 йилларда ўзбек миллий тилининг ҳақ-ҳуқуқларини тиклаш учун росмана кураш бошланди. Бу ҳаракат 1989 йилнинг 21 октябрида “Давлат тили ҳақида”ги Қонуннинг қабул қилиниши ва тилимиз тараққиётида янги тараққиёт даври – миллий истиқлол даврининг бошланиши билан амалга ошди.

Миллий мафкура, миллий тил, миллий тилшунослик ва тил таълими. Миллий мафкура ва миллий тил. Жамиятда номиллий, антимиллий мафкура ҳукмронлиги даврида миллий тил мавқеининг пасайиши, қўлланилиш доирасининг торайиши, хилма-хил (хусусан илмий, матбуот, ҳуқуқий, дипломатик, байналмилал банк-иқтисодий ва молия ва ҳ.) услубларининг ривожланмаслиги – ҳукмрон мафкура тили бу соҳаларни эгаллаши ҳақида эслатиб ўтилди. Номиллий ҳукмрон мафкура миллий тил таълимига ҳам ўзининг кучли таъсирини ўтказди. Бу таъсир, айниқса, икки йўналишда кучли намоён бўлади. Улардан биринчиси – миллий тил грамматик қурилиши ҳукмрон мафкура тилининг грамматик қурилиши меъёрлари асосида талқин қилиниб, миллий тил грамматик қурилишида миллий рух, шу тилда фикрловчи ва сўзловчи халқ руҳияти ва маданияти инъикоси батамом сўндирилади. Натижада миллий тилда сўзловчи ва фикрловчи халқ онгига ғайримиллий мафкура уруғларини сепишга, номиллий мафкурани сингдиришга, ундиришга қулай шароит туғилади. Зеро, миллий тил қурилишининг номиллий талқинини миллат болалари онгига сингдириш миллат онгига номиллий тафаккур тарзи ва олам – борлиқни қабул қилишни сингдиришга олиб келади – таълим олувчи миллий маркура гуллаб-яшнаши мумкин бўлган миллий дунёқараш ва миллий тафаккур тарзидан маҳрум қилинади.

Бу таъсирнинг иккинчи кўриниши ҳукмрон мафкура тилини ўрганишга, унинг кенг оммалашувига улкан имконият яратиб бериш, ижтимоий юксалишга

⁴⁸Қаранг: Бартольд В. В. Сочинения. Том 5. – М. – Л: Наука, 1974. – С.132.

лисоний тўсиқлар қўйишдан иборат. XX асрнинг 80-йилларида фақат олийгоҳларда рус гуруҳларида ўзбек, ўзбек гуруҳларида рус тилининг ўқитилишига ажратилган ўқув соатлари ҳамда рус тили ва ўзбек тили ўқитувчларини тайёрлашга ажратилган давлат грантларини солиштирсак, бунинг гувоҳи бўламиз. Бу даврда рус гуруҳларида ўзбек тили кўпинча ўқитилмас, ўқитилган тақдирда ҳам бир ўқув йилида 120 академик соатдан ошмас эди. Ўзбек гуруҳларида рус тили эса энг асосий фанлардан саналиб, уч ўқув йилида 900 академик соат миқдорида ўқитилар ва яна қўшимча соат ва махсус курслар киритиш тавсия этилар эди.

Хукмрон мафкура тили тазйиқи ўша даврларда миллий тилшунослик ва луғатчиликда ҳам кучли сезилар эди. Маълумки, исталган бир тилда ифодаланган фикр бошқа бир тил воситалари билан берилиши мумкин. Масалан, русча *здесь, туда, там* сўзларига тилимизда *бу ерда, у ерда, ўша ерда* сўз бирикмалари мос келади. Русча сўзлар равиш сўз туркумига мансуб, ўзбекча муқобиллари эса кўрсатиш олмошлари ва *ер* сўзининг ўрин-пайт келишиги шаклидаги бирикмасидан иборат. Лекин русларга кўр-кўрона эргашиб, бу сўз бирикмалари тилимизда ҳам равишлар деб ўргатилди. Бундай уйдирма-мосламаларга, 1940-80-йиллардаги расмий “стабил” талқинларга (ўрта ва олий мактаб дарсликларида) юзлаб мисол келтириш мумкин. Бундай уйдирма-мослама талқинлар онгимизга шунчалик чуқур сингдирилганки, унинг ёпиқ-яширин таъсиридан яқин йилларда қутула олмаймиз – у тилимизнинг барча бўғинлари илмий талқинини қамраб олган ва зўрлик билан шууримизга 60 йилдан зиёд вақт давомида ёш гўдакликдан қуйилган. Ундан батамом қутулиш осон эмас.

Хукмрон мафкура тилининг миллий луғатчиликка тазйиқи ҳам икки йўналишда намоён бўлади. Унинг биринчи йўналиши миллий тил учун ўта зарур бўлган луғатларни рус тили луғатлари шакл ва мазмунида тузишда намоён бўлса, иккинчи йўналиши миллий тилда ўқув (мактаб) луғатлари тури, сони ва сифатини мумкин қадар чеклашда ўз аксини топади. Тилшунослигимизда биринчи масала бутун мураккаблигида Ҳ.Саидованинг 1995 йилда, Ш.Бобожоновнинг 2004 йилда Самарқанд университети ҳузурида ёқланган диссертацияларида очиб берилган бўлса, иккинчи масала ўзбек, рус, инглиз ўқувчилари учун она тили дарсларида фойдаланишга мўлжалланган ўқув луғатларининг турлари, сифати ва сонини қиёслаш асосида магистр Ш.Ҳамроева ишларида таҳлил этилди. Тадқиқотчи ўзбек болалари учун ўқув луғатлари нашри ривожланган давлатлардан кўра бир неча юз марта паст эканлиги, шунинг учун бугунги кунда бизда луғатларга эҳтиёж ва улардан фойдаланиш маданияти ачинарли аҳволда эканлиги ҳақида хулоса чиқарди. Матбуотда тилшунос Б.Баҳриддинова томонидан мавзуга доир эълон қилинган мақолалар фикримизни қувватлайди.

Ғайримиллий хукмрон мафкуранинг миллий она тили таълимига зарарли таъсирини нафақат миллий тил грамматик талқинини руслаштириш, ўқув луғатлари тури ва сонини чеклаш, балки мактабда она тили таълими мазмуни ва усулини сохталаштириш билан ҳам ўтказди. Маълумки, тил ва тафаккур бир-биридан ажралмас – тил тафаккур орқали, тафаккур тил орқали тивожланади.

Она тили таълими совет тузуми ҳукмронлиги даврида тилшунослик фани асосларини – илмий тилшуносликни ўрганишга бўйсундирилди. Мактабда ўқувчилар вақтларини она тилида ижодий тафаккур кўникмаларини ривожлантириш ва ижодий тафаккур маҳсулини нутқ шароитига мос равишда тўғри ва раво ифодалашга эмас, илмий грамматик билимларни ёдлашга сарфлашди. Бундай усулда тайёрланган билимдон-ижрочи мустақил фикр ва ҳаракатга лаёқатсиз бўлиб, фақат буйруқни кўр-кўрона бажаришга яроқли эди, холос.

Ўзбекистон Республикаси 1991 йилда миллий истиқлолга эришганда совет тузумидан миллий тил тадқиқи ва таълими соҳасида мана шундай аянчли ҳолатни мерос қилиб олди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов миллий истиқлолнинг илк қадамлариданоқ мамлакатда иқтисодий-сиёсий ислохотлар билан бирга таълим тизимини тубдан ислоҳ этишга, миллий мафкурани шакллантириб, уни оммалаштиришга катта эътибор беришлари, давлат сиёсати ва умумхалқ ҳаракатини шу йўналишга қаратишлари бежиз эмас эди. Зеро, миллий мафкуранинг муҳим таркибий қисмларидан бири миллий тил – она ўзбек тилидир. “Мафкура – жамиятда яшайдиган одамларнинг ҳаёт мазмунини, уларнинг интилишларини ўзига мужассамлайди.”⁴⁹ “У муайян бир ижтимоий гуруҳ, қатлам, миллат, жамият, давлатнинг манфаатлари, орзулари, мақсадлари ифодаланган қарашлар ва уларни амалга ошириш тизими.”⁵⁰ Шунинг учун ўзбек миллий мафкурасининг муҳим таркибий қисми сифатида ўзбек тили ҳам истиқлолдан сўнг ўлкамизда тамоман бошқа – мустақил республикамизда асосий алоқа-аралашув ва иш юритиш тили мавқеини олди, оддий алоқа-аралашув тилидан ҳуқуқий, иқтисодий-молиявий, байналмилал дипломатик алоқалар, Интернет робиталари тизими воситасига айланди. Тилимиз қўлланиш соҳаларининг кенгайганлигини, шаклланган ва ривожланган янги услублар ва терминологик тизимларни, тилимизни ўрганишга хорижий давлатлар вакиллариининг қизиқиш даражаларини ўтган давр билан мутлақо қиёслаш мумкин эмас – тараққиёт кескин ва бемисл даражададир; бундан 20 йил олдин истаган турдаги йиғингоҳда ўзбек тилида чиқиш фавқуллодда бир ҳодиса саналган бўлса, бугун Олий Мажлис йиғилишидан маҳалла кўмитаси мажлиси-ю дипломатик қабулларгача она тилимиздан ўзга нутқни эшитиш шунчалик ғайриоддийдир. Миллий истиқлол, миллий мафкура она тилимизнинг янграши, яшнаши, ривожланиб камол топишига чексиз имкониятлар яратиб берди ва бу имкониятлардан самарали фойдаланилмоқда.

Миллий тилшунослик ва тил таълими. Миллий истиқлол шарофати билан тилшунослигимиз ҳам рус тилшунослигига эргашишдан озод бўлиб, янги – мустақил тараққиёт йўлига ўтди. Тилшунослик фанида қатор мустақил илмий йўналиш ва мактаблар шаклланди. Фанимизда тез оммалашаётган семантик синтаксис, субстанциал, субстанциал-прагматик⁵¹ илмий йўналишлари шулар

⁴⁹Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. – Тошкент: Ўзбекистон. 2000. – Б. 6.

⁵⁰Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5-том. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2003. – Б. 525.

⁵¹Бу ҳақда қаранг: Менглиев Б. Тилда имконият ва воқелик муштарақлиги // “Маърифат” газетаси, 2013 йил 15

жумласидан. Бу йўналиш талқинларида ўзек тилининг туркона – европа тиллари қурилишидан тамоман ўзгача қурилиш тизими ўз аксини топмоқда, янгича – ўзбеккона грамматик тизимлар яратилмоқда ва оммалаштирилмоқда. Она тили грамматик қурилишининг миллийлиги эса миллий мафқуранинг одамлар онгига сингиши ва гуркираб яшнаши учун мустаҳкам пойдевор вазифасини ўтамоқда.

Истиклол йилларида она тили таълими соҳасида ҳам катта ютуқлар қўлга киритилди. Ўзбеккона грамматик талқин ва тизимларнинг ишлаб чиқилиши, Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонунида таълим тизими, мақсади ва самараси олдиға тамоман янги вазифалар қўйилди. Бу вазифаларни – 1940-80-йилларда бўлганидек, марказда ишлаб чиқилган “типовая программа”лар асосида амалға ошириш мумкин эмас. Таълимнинг барча тур, бўғин ва босқичлари миллийлаштирилди, илғор давлатларнинг таълим мезонлари билан тенглаштирилди – бугун шижоат ва ғайрат билан иккинчи босқичи амалға оширираётган, марказида ижодий тафаккурли шахс турган Кадрлар тайёрлашнинг ўзбек миллий модели бутун дунё олим ва мутахассислари томонидан эътироф этилди, юксак баҳоланди.

Умумий ўрта таълимда она тилини ўқитишнинг онгли вербал когнитив-прагматик таълим усули йўлга қўйилди. Бу таълим усулининг мақсади ўқувчида ижодий тафаккурни шакллантириш ва маҳсулини нутқ шароитига мос равишда тўғри ва равон ифодалаш кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантиришдан иборатдир. Энди истиқлол фарзандлари она тили дарсларида қуруқ грамматикани, тилшунослик фани асосларини ўрганиш билан қимматли вақтларини ўтказмайди, балки миллий қадриятларнинг энг олийи бўлмиш она тили хазиначаларини очиш, унинг ноёб дур-у гавҳарларини териш, чексиз имкониятлар – айна бир фикрни ўнлаб-юзлаб шакл ва кўринишларда ифодалай олиш, она тили орқали миллий қадриятларға, Ватанға, жамиятға, инсониятға ва ўзига хурмат ва севги туйғуларини сингдириш устида ижодий изланиш олиб боради, яратади, ижод қилади. Шунға мувофиқ равишда, ўрта махсус ва олий таълимда ўзбек тили ўқув фани олдиға ихтисосий нутқ малакаларини такомиллаштириш, танлаган касбига комилликка эришишға ундаш, унға муҳаббат туйғуларини тарбиялаш вазифаси қўйилди. Таълим дастурлари, дастурлар асосидаги дарсликлар шу асосларда тузилмоқда ва такомиллаштирилмоқда. Бу дастур ва дарслик, қўлланмаларда ўз аксини топган лингвистик ва методик тамойиллар, илмий талқинлар ўзининг ўзбеккона моҳияти билан олдингилардан – русийзабонлар учун яратилган дарсликларға зўрма-зўраки ўхшатмалардан тубдан фарқ қилади, ўзбек миллий руҳи, миллий истиқлол мафқураси, умумбашарий қадриятларға йўғрилганлиги билан ажралиб туради. Тил таълими тизимиға компьютер технологиялари, электрон дарслик ва қўлланмалар, Интернет материалларидан кенг фойдаланиш кириб келмоқда. Тўғри, тил таълимининг олдида ҳали катта вазифалар турибди. Биринчи навбатда, бу ўзбек тили таълими учун замонавий ахборот банклари, ижодий тафаккур соҳибини етиштириш учун зарур хилма-хил луғат ва

маълумотномалар тузиш ҳамда оммалаштириш, бу ишларни амалга оширишда замонавий, жумладан, компьютер ва Интернет тармоғи имкониятларидан унумли фойдаланиш масалалари турибди. Аминмизки, бугун шаклланаётган ва миллий истиқлол мафкуриси билан йўғрилган замонавий ўзбек тилшунослиги ва тил таълими назарияси ва амалиёти вояга етиб, жаҳон тафаккури хазинасига ўз гавҳарларини қўшади ва аждодлар ишини шараф билан давом эттиради.

Назорат саволлари:

1. Тилнинг яшаши ва ривожланиши қандай омиллар муҳим ҳисобланади?
2. Ривожланиш тушунчаси изоҳланг?
3. Тил = лисон – меъёр – нутқ ўзаро алоқаларини изоҳланг?
4. Жамият тушунчаси ва таърифи.
5. Тил – ижтимоий ҳодиса сифатидатутган ўрни нимадан иборат?
6. Миллий мафкура, миллий тил, миллий тилшуносликнинг ўзаро алоқалари ҳақида фикр билдириш?
7. Миллий тилшунослик ва тил таълимининг мазмун моҳияти нимадан иборат?
8. “Тилсиз жамият мавжуд бўлмайди”, деган фикрни қандай изоҳлайсиз?
9. Дифференция ва интеграция ҳодисалари нима сабабдан рўй беради?
10. Ҳозирги ўзбек тилига қайси тил(лар)нинг ташқи таъсири сезилади ва нима учун?
11. Тилларнинг ривожланиш қонуниятлари ҳақида қандай хулосага келдингиз?

4–амалий машғулот

Тил тараққиётининг ички қонуниятлари

Ишдан мақсад: Тилнинг серқирралиги унинг кўп қирралиги ва кўп вазифалилиги масалаларини таҳлил қила олиш ва ушбу масалалар юзасидан мустақил илмий хулоса қила олиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи вариантда келтирилган топшириқларни бажариши ва натижа олиши лозим.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- Борлиқ ҳодисаларининг серқирра ва кўп вазифалилиги масаласи бўйича савол-жавоб.
- Хусусият ва вазифанинг диалектик яхлитлиги бўйича машқ.
- Серқирралик ва имконият тушунчалари муносабати масаласи юзасидан дебат
- Тилнинг серқирралиги ва тилшунослик босқичлари ҳамда йўналишларини тавсифлаш.

Тилнинг ички тараққиёт қонунлари деганда тилнинг ички қурилиши, бирликларининг табиати ва уларнинг ўзаро муносабатлари – тилнинг бутун

системаси – зотан (табиатан, моҳиятан, имманент ва онтологик равишда) йўл қўядиган, талаб қиладиган ўзгара олиш ва ривожлана олиш имконият ва қонуниятлари тушунилади. Тилнинг ташқи тараққиёт қонунлари деганда тилдаги жамият, нутқ шароити, нутқ иштирокчиларининг хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ўзгариш ва ривожланиш қонун-қоидалари тушунилади. Эслатиб ўтиш керакки, тараққиёт қонунларини ички ва ташқи турларга ажратиш ўта шартли, зеро тилнинг ички қурилиш хусусиятлари, ривожланиш қонуниятлари имкон бермаса, ташқи омил тилга таъсир эта олмайди – тил унинг ички системаси йўл қўядиган ўзгариш ва янгиланишларнигина қабул қила олади – ички тараққиёт қонунлари йўл бермаса, ташқи тараққиёт омили тилга таъсир эта олмайди. Лекин ташқи тараққиёт қонунлари (талаблари) тилнинг ички тараққиёт қонунлари билан уйғун бўлган даврларда тилнинг ривожланиши инқилобий тус олади, тил тарихий тараққиётида сакраш – бир сифат босқичидан янги сифат босқичига кўтарилиш ҳолати юз беради. Бу икки омил орасида узилиш ёки зиддият туғилган пайтлар эса тил тараққиётида турғунлик ва таназзул (инқироз, тушкунлик, фожеа ва ҳалокат) даври саналади. У ҳам, албатта, инқилобий бурилиш – ёки тилнинг ўлиши ва ёки ижтимоиж шарт-шароитнинг таг-тубдан янгиланиши билан яқунланади. Шунинг учун тил тараққиётида ички ва ташқи омиллар, одатда, уйғунликда, ҳамкорликда таъсир этади.

Умумий қонуниятлар барча тилларнинг – инсон тилининг энг умумий белги-хусусиятларини ўз ичига олади. Масалан, тилнинг коммуникативлик хусусияти, нутқ фаолиятининг лисон-меъёр-нутқ каби таркибий қисмлардан иборатлиги, тилнинг қатламларга бўлиниши, қатламлар орасида лексик қатламнинг грамматик структурага нисбатан ўзгарувчанлиги, сўз туркумлари ва гап бўлаклари кабилар ҳақидаги қонуниятлар тиллар учун умумий – уларни ҳар бир тилда топиш мумкин.

Хусусий лингвистик қонуниятлар эса ҳар бир конкрет тилнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради ва тилнинг ўзига хос фонетик тизими, лексик сатҳи, грамматик қурилиши, стилистик таркиби билан боғлиқ. Ҳар бир тилда умумлисоний ва хусусий тараққиёт қонунлари ўзаро уйғунликда бўлади.

Лисоний тараққиёт қонунларининг айримлари билан танишиб ўтамиз.

1. Объективлик ва такрорланувчанлик. Юқорида қайд этилган хусусиятни – табиат ва жамият қонунларидек тил қонуниятларининг ҳам объективлигини ва қонуният сифатида такрорланувчанлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Улар ҳақиқий ва инсон иродасига бўйсунмас. Қонуннинг такрорланувчанлиги эса тил тараққиётининг турли даврларида, тилнинг турли сатҳ бирликлари тараққиёти хусусиятларида такрорланиб туришида намоён бўлади. Шунинг ичун диахроник тилшуносликда “тилнинг ҳозирги тараққиёт босқичида амалда бўлган қонуниятлар бевосита кузатишда берилмаган қадимги даврларида ҳам амал қилган бўлиши мумкин” деган қонун ҳам мавжуд эди.

2. Тил = лисон – меъёр – нутқ. Тилнинг умумий ички тараққиёт қонунларидан бири тилнинг лисон⁵², меъёр, нутқ каби бир-бирини ҳам талаб,

⁵²Совет тузуми даврида ўзбек тилшунослигида истиқлол даври ўзбек фанида қўлланила бошлаган ва бугунги кунда старли даражада оммалашган *лисон* атамаси ўрнида *тил* атамаси қўлланилар эди. Қаранг:

хам инкор этувчи томонларнинг диалектик бутунлигидан иборат бўлишдир. Фалсафий умумийлик, моҳият, имконият ва сабаб (УМИС) моҳиятига эга бўлган лисон алоҳидалик, ҳодиса, воқелик, оқибат (АХВО) моҳиятли нутқ шаклида юзага чиқар экан, у меъёр “элаги”дан ўтади ва унинг талабларида мос шакл, мазмун ва вазифа касб этади. Шунинг ўзигина УМИС табиатли ҳар бир лисоний бирликка меъёр талаб ва эҳтиёжларига мос равишда чексиз миқдордаги ЯХВО шаклида воқеланиш имкониятини беради. Бу эса, ўз навбатида, тилга ўзгариш ва ривожланиш имкониятини бериб, бу имкониятни унинг субутий (мутлақ, зотий, ўзгармас, онтологик, имманент, энг муҳим ва х.) сифатларидан бири даражасига кўтаради.

Тилда мавжуд бўлган ривожланиш усулларининг кўпчилиги (жумладан, бир лисоний қолип (қурилма, конструкция, модель, қонуният, механизм ва х.) асосида чекланмаган миқдорда янги-янги содда, кўшма, жуфт ва таркибли сўзларни, сўзшаклларни, сўз бирикмаларини, ҳар хил нутқий қурилмаларни, гапларни ҳосил қилиш; нутқий ҳосилаларнинг идеомалашиш – ихтосослашиш – яхлитлашиш – содаллашиш – тублашиш босқичлари орқали лисоний бирликларга ўтиши каби) лисон-меъёр-нутқ муносабатлари билан боғлиқ. Бунинг турли томонларини атрофлича тадқиқ ва тавсиф этиш, жараённинг фалсафий томонларини очиш тилшунослик олдида турган муҳим масалалардан.

3. Тежам. Бу қонуният жуда кўп ҳодисаларда намоён бўлади. Улардан айримини келтирамиз. Аср бошида тилимизга электрон ҳисоблаш машинаси – ЭҲМ (эҳэм) кенг қўллана бошлади. Лекин ЭҲМнинг инглизча номи – *computer* ЭҲМ сўзидан қисқа ва талаффуз учун қулай эди. Шунинг учун *компьютер* сўзи ЭҲМ қисқартмасини сиқиб чиқарди.

Ўзбек тилида уч бўғинли сўзнинг иккинчи бўғинида тор унли бўлса, бу сўз икки бўғинлига айланишга интилади. Масалан, *ўғилим* > *ўғлим*; *буруним* > *бурним*; *яқишиқ* > *яқишиқ* > *яқиши* > *яхши*. Тежам қонуни тиллар учун умумий бўлган кучли қонуниятлардан бири бўлиб, у ранг-баранг кўринишларда воқеланади⁵³ ва баъзан тил тизимини кескин ўзгартириб юбориши мумкин. Дейлик, туркий тилларда энг қадимги даврларда сўз ўзагидаги товушларнинг уйғунлиги – қаттиқ ва юмшоқлиги фарқланган. Лекин V асрдан олдинги даврларда бу фарқланиш ундошлар асосида бўлиб, тўрт жуфт унли қатор (қаттиқлик ва юмшоқлик) билан фонологик жиҳатдан фарқланмаган; унлилар қаттиқ ундошлар билан ёнма-ён келганда қаттиқ, юмшоқ (тил олди) ундошлар билан ёнма-ён келганда юмшоқ вариантга эга бўлган. Шу ҳолатда тил тизимида 36 дан ортиқроқ ундош бўлиб, улар фонологик фарқланувчи 18 жуфтни ташкил этган. Лекин унлилар сони атиги тўртта бўлиб, улар қаттиқлик/юмшоқлик жиҳатдан фонологик фарқланмаган. Тежам қонуниятига кўра, туркий тилларда ундошлар тизимида қатор фонологик фарқини йўқотиш ва унлилар тизимини қатор бўйича фарқлашга ҳаракат бошланади – 18 жуфтни фарқлашдан кўра 4

Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1972; Кўчкортоев И.Ф. де Соссюрнинг лингвистик концепцияси. Назария ва метод масалалари. – Тошкент: ТошДУ, 1976; Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993.

⁵³Қаранг: Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (Проблемы диахронической фонологии). – М.: ИИЛ, 1960. – С. 262; Нурмонов А. Принцип экономии в фонетических явлениях узбекского языка: Автореф. дисс. . . . канд. филол. наук. – Ташкент, 1973.

жуфтни фарқлаш тил учун жуда тежамли. V асрдан ҳозирги кунгача бу қонуният бир неча босқични бошдан кечирди. Қатор туркий тилларда (масалан, ёқут, қирғиз, хакас, қозоқ, турк каби) у яқунланган ва унлилар гармонияси қонунияти ҳукмрон бўлган. Айрим тилларда (жумладан, ўзбек тилида) бу ҳодиса яқунланмаган ва унлилар уйғунлиги қатъий қонуният сифатида мутлақлашмаган.⁵⁴ Бунинг сабаби ўзбек тилида қаттиқлик/юмшоқлик билан фонологик фарққа эга бўлган икки жуфт ундош (г – ғ, к – қ) фонемаларнинг мавжудлигида, ваҳоланки, бу фонемалар орасидаги фарқни йўқотган тиллар унлилар уйғунлиги изчил қонуниятини ривожлантирган.

Кўринадикки, тежам қонуни оддийгина кўп бўғинли сўз/кўп товушли сўзни кам бўғинли/товушлига айлантиришдан бошлаб, тил тизимида катта ўзгаришлар келтира оладиган ҳодисаларгача намоён бўлиши мумкин.

4. Плеоназм (эҳтиёт, таъкид). Бу қонун уч хил кўринишга эга. Биринчи кўриниши таъсирида тил бир нутқий бутунлик таркибида айна бир грамматик маънони икки ва ундан ортиқ марта такрорлаб, нутқий бутунлик таркибий қисмлари ичидаги нисбий бутунликларнинг ўзаро алоқасини белгилашни, ахборотни тўғри қабул қилишни, унга нутқда содир бўладиган жузъий ўзгаришларга чидамликни таъминлайди. Бу масала ўзбек тилшунослигида проф. Ғ.Н.Зиқриллаевнинг “Истиқлол ва адабий тил” (-Тошкент: Фан, 2004) монографиясида таҳлил этилган.

Плеоназмнинг иккинчи кўриниши – лисоний бирликда сўнаётган грамматик маънони таъкидлаш мақсадида унга яна бир кўрсаткич бериш тавсифи Н.Маҳкамовнинг “Адабий норма ва плеоназм” (-Тошкент: Фан, 1988) монографиясида берилган.

Эҳтиёт қонунининг учинчи кўриниши тилда ҳар қандай микросистеманинг марказ ва қуршов гипонимик муносабатлар асосида қурилишида, қуршов бирликларининг сони ва сифати эркинлигида, бу бирликларда марказ функциясининг жузъий хусусийликлар билан мураккаблашишида (муайянлашишида), марказий бирлик исталган қуршов бирлиги ўрнини бемалол боса олишида намоён бўлади. Бу қонуният Л.Неъматова ва З.Юнусоваларнинг номзодлик диссертацияларида тавсифланган. Масалан, ўзбек тилида *от* марказий лексемаси 500 дан ортиқ гипонимларни ўз атрофида бирлаштиради. Лекин ўзбек нутқини уқиш ва унда ўз фикрини баён қилиш учун бу сўзларни билиш шарт эмас. Шу 500 сўзли қуршов бирликларининг ўрнини битта *от* лексемаси бемалол эгаллай олади.

5. Лисоний рамзда асимметрик дуализм қонуни. Унинг моҳияти ва тил тизими тараққиётидаги ўрни масаласи олдинги бўлимда тавсифланди.

6. Тилда аташ ва ифодалаш зиддияти қонуни. Бу қонун тилнинг семиотик ва тасвирий тизим сифатида зиддиятли табиатини белгилайди. Чунки семиотик система қонунларига биноан битта мазмунни ифодалаш учун битта шакл етарли.⁵⁵ Лекин ифода воситаси сифатида айна бир маъно турли бўёқ билан бир неча шакл воситасида берилиши лозим: . . . *ораз – жамол – чехра – юз – афт – башара – турқ*. . .

⁵⁴Неъматов Ҳ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 40-45.

⁵⁵Сунъий тиллар шундай тuzилади.

7. Ўхшатиш (аналогия) қонуни. Бу қонун ва унинг тил тараққиётига таъсири масаласи Ёш грамматиклар йўналишида (Лейпциг тилшунослик мактабида, туркийшуносликда В.Радлов ва П.Мелиоранский ишларида) чуқур ўрганилган.

8. Барқарорлик ва эркинлик (юкланганлик ва салтлик) қонуни. Бу қонун функционал лингвистиканинг тил рамзларида ихтиёрийлик ва мажбурийлик, лисоний рамзда асимметрик дуализм қонунларининг диалектик тамойиллар билан тўлдирилиши натижасида ўзбек субстанциал (формал-функционал) тилшунослигида шаклланди ва Ҳ.Неъматов, О.Бозоров, Б.Менглиев, Г.Неъматова, Л.Неъматова, З.Юнусова кабиларнинг ишларида ривожлантирилди.⁵⁶ Бу қонуннинг моҳияти шундаки, ҳар бир лисоний бирлик ўзининг серқирралиги (моҳиятининг ички зиддиятлиги, қарама-қаршилиги) асосида камида икки қатор оппозицияларда туради. Бу оппозициялардан камида бири, албатта, приватив табиатли бўлади. Натижада, масалан, А бирлигининг С билан Б1 асосида ва Д билан Б2 асосида оппозицияларидан “мажмуи асмо ва сифот” каби очиладиган моҳияти $A = B1 + B2$. . . бўлади. Бу моҳият ўзгарувчанликни ҳам (Б20), барқарорликни ҳам (Б1+) ўз ичига олади ва тилга нисбий барқарорлигини сақлаган ҳолда муттасил ривожланишда бўлиш имкониятини беради.

Бу қонунлар умумий лисоний қонунлардан айримларидир. Хусусий қонунлар ҳар бир тилнинг ўзига хос, унинг ички тараққиётини белгилайди. Масалан, ўзбек тилида урғу сўзнинг охириги бўғинида бўлади. Шунинг учун қарийб етмиш йил давомида тилимизда русча сўзларда урғуни турли бўғинларда (рус тилидагидек) сақлашни ва урғу билан фарқланувчи ҳодисаларни (масалан, *олма – олма; тугма – тугма. . . .*) жорий этишга уринишлар ҳеч қандай натижа бермади.

Тил тараққиётининг юқорида қисман санаб ўтилган умумий ички қонунлари билан бир қаторда унинг айрим бир сатҳларига, бўғинларига алоқадор лексик, грамматик, фонетик, ҳатто стилистик қонуниятлар ҳам бор.

Тилнинг энг тез ўзгарувчан, янгиланувчан қисми лексика, яъни луғат таркиби ҳисобланади. Лексика мудом ҳаракатда, ривожланишда бўлади. Неологизмлар ва архаизмларнинг ҳосил бўлишидаёқ буни сезиш қийин эмас. Фан ва техника, илм ва тафаккурнинг тараққиёти натижасида тилимизда – *космонавт, космодром, ядро, клип, эстрада, лексема, фонема, чангютгич* каби сўзлар пайдо бўлди. Шунингдек, *фойтун, саройбон, амир, мироб* каби сўзлар эскириб бўлган.

Лексик сатҳ учун семантик ривожланиш ҳам хос. Пайдо бўлган ёки ишлатилган даврда бир маънони билдирган сўзлар муайян даврга келиб бошқа маънони англатишга хизмат қила бошлайди. Масалан, ўзбек тилидаги *қишлоқ*

⁵⁶См: Нигматов Х. Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. – Ташкент: Фан, 1989. – С. 7; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент: Фан, 1995; Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Қарши, 2004; Менглиев Б. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: Филол. фан. д-ри. . . дисс. автореф. – Тошкент, 2001; 2003; Нигматова Л. Ўзбек тилида привативлик (нофонологик сатҳлар): Филол. фан. номз. . . дисс. автореф. – Тошкент, 2004; Юнусова З. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши (самовий ёритгичлар луғавий гуруҳи асосида): Филол. фан. номз. . . дисс. автореф. – Тошкент, 2005.

лексемасини олайлик. Ўз вақтида “қишлов, яъни қишлаш учун, қишни ўтказиш учун жой” маъносини билдирган бу сўз ҳозир буткул бошқа тушунчани ифодалашга хизмат қилади: “қишлоқ – шаҳар атрофида, четда жойлашган, асосан хўжалик ишлари, экин ва чорвачилик учун мослашган, аҳоли яшаш жойи”. Бундай ҳодисалар, деярли барча тилларда кузатилади. Р.А.Будагов ўз кузатишларидан қуйидаги маълумотни келтиради: “*Траваил восходит к вульгарнолатынскому трипалиум – особый станок, который сдерживал животных, в частности горячих лошадей, в то время, когда их подковывали. Затем трипалиум стало означать машину для пыток, буквально “приспособление на трех своих”. Соответственно, травайлар – первоначально мучить с помощью трипалиум, затем мучить вообще. Лишь значительно позднее возникает значение “работать”, ставшее основным в современном французском языке.*”⁵⁷

Ўзбек тили лексикасида соддалашиш ва яхлитлашиш, атамалашиш (терминологизация) каби кўплаб усуллар мавжудки, улар луғат таркибининг доим ўзгариб туришига хизмат қилади. “Яхлитланиш натижасида нутқ бирликларининг тил бирликларига – лексемаларга ўтиши ҳар куни содир бўлаётган фаол жараён.”⁵⁸

9. Семемаларнинг ўз ва кўчма маъноларда воқеаланиши. Масалан, *Менинг холам – ўқитувчи* ҳамда *Холажон, сумкангизни кўтаришворай* гапларига эътибор қаратадиган бўлсак, икки *хола* сўзи орасида фарқ борлигини сезиш қийин эмас. Биринчисида “қон-қариндошлик”, “онамининг опаси” (ё синглиси) семалари устун бўлса, иккинчи қўлланилишда “ёши катта”, “аёл” каби маънолар мавжуд.

Лексик ривожланишнинг ички қонуниятлари ҳар бир муайян тилда ўзига хос, бу тилнинг бойиб бориши, ривожланиши учун асосий омил ҳисобланади.

Жамиятга кириб келган нарса тилга ўз номини олиб келади. Бу беҳад оддий қонун, жамиятда пайдо бўлган (четдан келтирилган) ҳар бир нарса ўз номи билан аталишини ва бошқа нарсалардан фарқланишни талаб этади. Ҳар кунлик ҳаётимизда бу қонун воқеаланишининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Ҳатто енгил машинанинг янги кўриниши (масалан, “Matiz”) тилга ўз номини олиб киради.

Жамиятда истеъмолдан чиққан нарсанинг номи тилда эскиради ва маълум мақсадлардагина қўлланилади. Бу олдинги қонуннинг акси бўлиб, бу ҳам изоҳга ҳожат қолдирмайди. Ҳозирги кунда *омоч* нимани англатганлигини болага махсус ўргатиш лозим.

Грамматика лексикага нисбатан анча турғун тил сатҳи ҳисобланади. Лекин унда ҳам даврлар ўтиши билан жиддий ўзгаришлар содир бўлади. Грамматикага оид умумий тараққиёт қонунлари сифатида, жумладан, қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин.

Мустақил сўзлардан ёрдамчи сўзларнинг, ёрдамчи сўзлардан аффиксоид ва аффиксларнинг ривожланишини олайлик. Буни инглиз тилида *to be, to have,*

⁵⁷Будагов Р. А. Проблемы развития языка. – М. – Л.: Наука, 1965. – С. 42.

⁵⁸Қар.: Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.

немис тилида *sein, haben*, бу тиллардаги модал феълларда, ўзбек тилида феълнинг ҳаракат тарзи аналитик шакллари хосил қилувчи кўмакчи феълларда, от кўмакчилар мисолларида кўриш мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилида *-хона, -кор, -паз, умум-, сер-* каби сўз ясовчилар аффиксид саналади, ўзбек шеваларида *бора ётибман, бора ётибди* аналитик шакли *боропман, боропти* кўринишига эга: кўз олдимизда *-а ётиб-* аналитик шаклидан *-оп-* қўшимчали синтетик шакл ривожланмоқда.

Тил грамматик қурилишининг синтетизмдан аналитизмга қараб ривожланиши қонунини ҳам ҳинд-европа ва туркий тиллар тарихи мисолларида кўплаб кўриш мумкин.

Тилнинг тараққиёт қонунлари тилга муттасил таъсирини ўтказиб туради. Лекин ҳар бир алоҳида олинган давр чегарасида қонунлар таъсири остидаги ўзгариш шу даражада кичикки, уни бир авлод сезиши баъзан қийин. Шунинг учун И.И.Мешчанинов тил тараққиётини қуйидаги риёзий формулада берган эди: $0 \times \text{чексиз такрор} = \text{м}$, яъни чексиз кам миқдордаги ўзгариш чексиз кўп марта такрорланса, маълум бир миқдорни беради.

Бундан ташқари, одатда, тил рамзларида шакл ва мазмун томон бирданига ўзгармайди – улардан бири ўзгариб, иккинчиси барқарорлигини маълум муддат сақлайди ва ўзгариш, ривожланишни сўзловчилар учун сезилмасдек қилади. Шунинг учун тил ички тараққиёт қонунлари таъсири остида ҳамиша жуда кам миқдорда бўлса ҳам, ўзгаришда бўлади ва жамият аъзолари буни сезмайди.

Тилнинг ички тараққиёт қонунларидан бошқа тараққиётнинг ташқи – экстралингвистик омиллари ҳам борки, улар ҳақида қуйидаги бўлимда сўз боради.

Назорат саволлари:

1. Тилнинг серқирралилиги деганда нимани тушунаси?
2. Тилшунослик босқичлари ва йўналишларини айтинг?
3. Тил ва тафаккур яхлитлиги деганда нима тушунилади?
4. Борлиқ ходисаларининг серқирралиги деганда нимани тушунаси?
5. Тилнинг кўп вазифалилиги ҳақида фикр билдиринг?
6. Тил рамзларида барқарорлик ва ўзгарувчанлик диалектикаси ҳақида фикр юритинг?

5 – амалий машғулот

Тилшунослик ва мантиқ муносабати

Ишдан мақсад: Тилнинг ижтимоий ҳодисалардан фарқлаш, тил ва тафаккур муносабати шарҳлаш, тилнинг биологик, ирқий, синфий ҳодиса эмаслиги ҳақида кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи берилган саволларга жавоб бериши ва натижа олиши лозим.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- Тил ва тафаккур муносабати масаласи бўйича мунозара.
- Тил ва тафаккур диалектикасига миллий ёндашув асослари мукаммоси бўйича машқ.

- Алишер Навоий қарашларида тил ва тафаккур муносабати масаласи бўйича дебат.

- Концепт, тушунча, сўз. Ҳукм ва гап тушунчаларининг ёритишини тавсифлаш.

Онг, тафаккур, тил тушунчалари ҳақида. Инсон тафаккури, заковати – энг олий неъмат. Фикрлаш қобилияти эса инсоннинг барча муваффақиятлари асоси. Тафаккур орқалигина у объектив борликни танийди, мантиқий билишга эришади. Инсоннинг онг ва шуури воқеликни идрок этиш, қабул қилиш жараёнини бошқаради. Онг, тафаккур ҳақида фикр юритар эканмиз, бу мураккаб инсоний ҳодисаларнинг нутқ билан, киши, халқ тили билан чамбарчас боғлиқ эканлигини, тилсиз тафаккур ва тафаккурсиз тил мавжуд эмаслигини яна бир карра таъкидлаш зарур. Шунинг учун файласуфлар “тил фикрнинг бевосита воқе бўлиши” эканлигини алоҳида уқтирадилар.

Онг – ижтимоий, психологик ҳодиса бўлиб, инсоннинг фикрлаш қобилиятини бошқаради. Онг – воқеликнинг киши миясида унинг бутун руҳий фаолиятини ўз ичига олган ва маълум мақсадга йўналган ҳолда акс этишидир. У – инсон миясига берилган сирли қобилият. Инсон ҳалигача онгли ускуна ярата олган эмас. Хотираси одамдан ўнлаб-юзлаб баравар ортиқ бўлиб, ҳатто юзлаб *gb* ларни ташкил этувчи компьютерларда ҳам онг – мустақил фикрлаш қобилияти йўқ – улар инсон онги юклаган дастурни – амалиётлар алгоритминини бажаради, инсон юкини кўтаради, енгиллаштиради, холос.

Диний ва идеалистик таълимотда онг моддий борликдан аввал мавжуд бўлган ғайритабиий қудрат – Худо, Аллоҳ, Руҳ ва ҳ.нинг хусусияти, деб баҳоланади. Жумладан, тасаввуф фалсафасида Ҳаққи мутлақнинг саккизта субутий – мутлақ ва тугалликда фақат ўзигагина хос бўлган сифот (хусусият) ларини Сўфи Оллоёр шундай тасвирлайди:

*Субутийдур анинг саккиз сифоти,
Сифат зоти эмас, на ғайри зоти.
Ҳаёт-у, Илм-у, Қудрат ҳам Басар, Самъ,
Ирода-ю Калом, Таквиндур, эй шамъ*⁵⁹.

Идеалистик фалсафада онг бирламчи, моддий дунёдан аввал мавжуд бўлган ғайритабиий кучнинг қобилияти ёинки унинг ўзи деб тан олинади ва борликда “Мен” (субъект) нинг нимагадир ички ёки ташқи муносабати деб тушунилади. Жумладан, бундай ёндашиш етакчиси Фридрих Ҳегель онга шундай таъриф беради: “Сознание есть определенное отношение “Я” к предмету,⁶⁰ безразлично внутреннему или внешнему.”⁶¹

⁵⁹Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин. - Тошкент: Меҳнат, 1991. – Б. 11. Матнга луғат: *субутий* – доимий, айрилмас, маълум бир нарсагагина хос белги-хусусият; *зот* – моҳият, субстанция, жавҳар; *сифот* - субстанция, моҳиятнинг сифатлари, белги-хусусиятлари; *ҳаёт* – абадий тириклик, боқийлик; *илм* – билиш, билим; *қудрат* – ҳар нарсани қила олиш; *басар* - ҳар бир очик ва ёпикни кўра олиш; *самъ* – айтилган ва айтилмаганни эшита олиш; *ирода* – истаган нарсани хоҳлай олиш ва қила олиш; *калом* – сўз, сўзлаш; *таквин* – бунёд қилиш, йўқдан бор қила олиш.

⁶⁰Гегель Ф. Г. Наука логики. Том 1. – М.: Мысль, 1970. – С. 7.

Материалистик таълимотда онг олий материя, яъни миянинг фақат унга хос вазифаси сифатида эътироф этилади ҳамда иккиламчи ҳодиса деб баҳоланади. Кўпгина илмий адабиётларда онг тушунчасига берилган қуйидаги тавсифни кўрамыз: “Сознание, одно из основных понятий философии, социологии и психологии, обозначающее человеческую способность идеального воспроизведения действительности в мышлении.”⁶² Бир сўз билан айтганда, онг инсондан ажратилмаган ҳолда, унинг қобиляти, имкониятидан бири – борлиқ, унинг муносабатларини мияда акс эттириш ва хотирада сақлай олиш хусусияти сифатида талқин қилинади. Нима бирламчи-ю нима иккиламчи деган саволга жавобни очиқ қолдирган ҳолда, онгнинг қуйидаги дунёвий талқинига таянамиз: онг – билиш объектив воқеликнинг инсон миясида акс этиш жараёнида воқеланади. Фанда икки хил билиш фарқланади:

- сезгилар орқали билиш – фаҳмий (эмпирик) билиш;
- ақл, тафаккур орқали билиш – идрокий (рационал) билиш.⁶³

Фаҳмий билиш – сезги аъзоларимиз, бундан ташқари, тасаввур орқали ташқи оламни қабул қилиш, англаш ҳодисаси бўлиб, у хайвонларда ҳам анча ривожланган. Лекин ақлий (идрокий) билиш жараёни фақат инсонга хос бўлган хусусият ҳисобланади. Бунда инсон нафақат ташқи предметларни туйиб, ҳис қила олади, балки бу объектив материалларни ақл чиғириғидан ўтказиб, фаҳмлайди, уларни қайта ишлайди, шу билан бирга, уларнинг энг муҳим хусусиятларини, белгиларини ажрата олади, фикр юритиб, хулоса чиқара олади, тушунчага эга бўлади ва хотирасида сақлайди. Мана шу жараён – ҳиссийликдан кейинги билишнинг энг юқори босқичидир. “Тафаккур – объектив воқеликнинг тасаввур, тушунча ва муҳокамадаги фаол инъикоси жараёни, инсоннинг фикрлаш қобиляти” (ЎТИЛ) бўлиб, фикрлаш жараёнида эгалланган билим, кўникма ва тушунчаларга асосланади. Тафаккур инсон сезги органлари ва ҳислари ёрдамида аниқлаган белгиларни идрокда янада мустаҳкамлабгина қолмай, уларнинг ички хусусиятлари, қонуниятлари, моҳиятини англашга хизмат қилади. Муайян мантиқий билиш – воқеликнинг инсон онгида ҳаққоний (адекват) ва пухта тасаввур этилишида асосий роль ўйнайди. “Тафаккур ёрдами билан воқеликнинг умумий томонларини акс эттириш орқали яқка, конкрет предметлар моҳиятини ҳам билиб оламиз. Тафаккур орқали бирор нарсани билиш учун, аввало, у ҳақда тушунча ҳосил қилиш зарур. Онгимизда предмет ҳақида тушунча ҳосил қилишда умумий қонун ёки умумий тушунчадан фойдаланилади. Масалан, сув молекуласи водород ва кислород атомларидан иборат бўлган мураккаб кимёвий модда эканлигини биламыз. Бу ўринда “мураккаб кимёвий модда”, “водород” ва бошқа шу каби тушунчалардан фойдаланиб, ҳодисани умумий қонунларга мослаштирамыз.”⁶⁴

Тил ва тафаккур яхлитлиги. Тафаккур ва фикрлаш жараёни билиш

⁶¹ Ўша манба, ўша жой.

⁶² Большая советская энциклопедия. – М.: Изд. ИЗД. СЭ, 1976. Т. 24; Советский энциклопедический словарь. – М.: Изд. ИЗД. СЭ, 1981.

⁶³ Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – Б. 11-12; Туленов Ж., Ғафуров З. Фалсафа. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997.

⁶⁴ Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – Б. 13.

назарияси, психология ва нейрофизиологияда, шунингдек, кибернетикада ақлий амалиётларни техник моделлаштириш масалари билан боғлиқ шаклларда ўрганилади. Тафаккур индивидуал (субъектив) ва ижтимоий бўлиши мумкин. Ҳар бир инсон ўзига хос фикрлаш қобилиятига эга, лекин у ҳеч қачон жамият онги, қоидалари ва тафаккурдан, яъни ижтимоий тафаккурдан айри ҳолда яшай олмайди.

Тафаккурнинг тил билан зич алоқадорлиги хусусидаги таъкидни қайта-қайта эслатиб ўтиш ноўрин эмас. Тафаккур тил шаклида воқеланади, тилнинг ўзи тафаккур ҳам. Аниқки, ҳеч ким фикрлаш қобилиятини тилсиз тасаввур этолмайди – тил воситасида ўйлайди, фикрлайди. Биологик нуқтаи назардан одам фикрловчи ҳайвон, яъни тафаккур қобилияти инсонни ҳайвондан ажратади. Тафаккур эса тил, сўз орқали юзага чиқади. Шу боис Алишер Навоий:

*Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин,*

деб сўзни беҳад улуғлайди.

ЎТИЛда тил сўзига тушунчасига қуйидаги изоҳ келтирилади: “*Фикр ифодалаш ва ўзаро алоқа қуроли бўлиб хизмат қиладиган товушлар, сўзлар ва грамматик воситалар системаси.*” Бу таърифда тилнинг коммуникатив функциясига урғу берилади. Бошқа манбаларда эса унинг абстракт, умумлашган тафаккур билан гносеологик муносабати ҳам эътиборга олинади: “*Язык неразрывно связан с мышлением; является социальным средством хранения и передачи информации, одним из средств управления человеческим поведением*” (СЭС). Умуман олганда, тил ва тафаккур муаммоси жуда кенг қамровли масала, бу борада яратилган кўплаб тадқиқотлар –бунинг ёрқин далили.⁶⁵

Тилсиз тафаккур бўлмайди. Исталган предмет, воқеа ё ҳодиса ҳақида тил воситасисиз, сўз ва гапларсиз, ҳеч бўлмаса, ундовларсиз фикр ва тушунчани ифодалаб бўлмайди. Объектив воқелик инсон онгида акс этар экан, у сўзлар орқали белгиланади, сўзларда шакллантирилади ва тил-онг (онг-тил) хазинасининг бўлим ва бўлимчаларида истаган вақтда осонликча топиш ва фойдаланиш учун энг қулай тарзда жойлаштирилади, “муҳрланади”. Мисол учун, ёғаётган қорга қараб *Қор ёғяпти* ёки *Қор* сингари бирликлар тасаввуримиздан ўтади. Демак, тил бирликлари нафақат “*Қор ёғяпти*” каби фикрни етказиш, узатиш учун, балки уни (дастлаб) тафаккурда акс эттириш, қабул қилиш, шакллантириш ва хотирада сақлашга ҳам хизмат қилмоқда. Тафаккуримиз тил билан шу даражада бирикиб, бир-бирига сингиб, омухталашиб кетганки, уларни ажратишга, яъни (ички) фикрлаш, сўзлаш жараёнларини, шунингдек ички нутқ имкониятларини фарқлашга, уларни тилдан ажратишга ҳожат сезилмайди. Инсоннинг гўдаклигидан умрининг

⁶⁵Қаранг: Колшанский Г. В. Логика и структура языка. – М.: Высшая школа, 1965; Панфилов В. З. Философские проблемы языкознания. – М.: Наука, . 1977; Язык и мышление. Взаимоотношение языка и мышления. – М.: 1971.

охирги кунигача оладиган барча билими сўз ва тил воситасида амалга ошади. Шунинг учун олимлар тилнинг маърифий ва таълимий – инсон тафаккури маҳсулининг авлоддан-авлодга етказиш вазифасини алоҳида ажратадилар.⁶⁶ Ҳақиқатан ҳам, билимни тилсиз тасаввур эта олмаймиз⁶⁷. Демак, тил – билиш жараёнининг муҳим шарти. *“...язык, ставший у людей главным средством получения знаний, обеспечил возможность каждому человеку пользоваться результатами познавательной деятельности всего человечества и, напротив, запас общечеловеческих знаний обогащается с помощью языка. Он позволяет человеку познавать не только окружающую действительность, но и самого себя.”*⁶⁸

Диққатга сазовор яна бир жиҳат шуки, тафаккурсиз тил ҳам мавжуд эмас. Агар ўйламай, оғизга келган сўзлар тизаверилса (масалан, *гадур, гадур, бабук, бабан* ва х.), улар бу ҳеч ким учун ҳеч қандай маъно касб этмайди, яъни муайян бир тушунчани, тасаввурни ҳосил қила олмайди. Ҳатто, валдираш, алахсирлашдай туюлади ҳам. Демак, бу – тил ҳам, нутқ ҳам эмас. Шунинг учун Алишер Навоий бундан қарийб олти юз йил муқаддам “Муҳокаматул луғатайн” асарида “алфоз ва иборотдин мурод маънидур”⁶⁹ деб тил (сўз) дан мақсад тафаккур маҳсули (маъно) эканлигини қисқа ва пурмаъно баён этган эди. Тил ва тафаккур ажралмаслигини оддий бир мисол билан кўрсатиш мумкин. Бирор танишингининг исми эсингиздан чиқса, уни аташга қийналасиз, ҳар хил белгиларини санайверасиз (Дилрабо–оппоқ, кулча юзли, кўк кофтали катта тилла сирғаси бор каби), барибир исмини эсламагунча, аниқ ифодалай олмайсиз. Ёки, аксинча, маъносини билмайдиган сўзни бемалол ўқийсиз, лекин тушунмайсиз. Билмаган (хорижий, нотаниш) тилдаги хатни ўқиш (ёки нутқни эшитиш) ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Ўқий (эшита) оламиз, лекин ҳеч нарсани тушунмаймиз. Бу тил (матн) сиз учун на тафаккурга таъсир ўтказиш, на ахборот узатиш – фикр билдириш ёки илғаш функциясини бажара олади. Демак, нотаниш тил биз учун тил ҳам, тафаккур воситаси ҳам бўла олмайди. Шунинг учун ўзга бир тилни эгаллаш бошқа бир халқ (миллат)нинг тафаккур тарзини ўзлаштириш демакдир.

Юқорида тафаккурнинг ижтимоийлиги ҳақида гапирилган эди, ижтимоий тафаккур – халқ, миллат ёхуд ижтимоий гуруҳнинг руҳий, психологик ва мантиқий билиши натижасидир. Шунингдек, исталган тил ўша халқнинг турмушини, тафаккурини, идрокини ифодалайди. В.Хумбольдтнинг қуйидаги фикри диққатга сазовор: *“Если мы разграничиваем интеллектуальную деятельность и язык, то в действительности такого разделения нет... Язык народа есть его дух, и дух народа есть его язык – трудно представить что-либо более тождественное.”*⁷⁰

⁶⁶Бу ҳақда ўзбек олими академик Алибек Рустамовнинг “Сўз ҳақида сўз” рисоласида жуда қимматли ва қизиқарли маълумотлар берилган.

⁶⁷Шу боис таълим тизимида она тили таълими мақсади, усули ва мазмунини ҳеч қачонбошқа ўқув фанлари билан тенглаштириш бирхиллаштириш мумкин эмас. Зероона тили дарслари илк босқичда савод ва имло, таянч бўғинда тафаккур ва унинг ифодаси, маҳсус таълимда – ихтисосий нутқ маданиятига қаратилиши лозим.

⁶⁸Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Ч. 1-2. – М.: Просвещение, 1976. – С. 149; Общее языкознание. Под общ ред. А. Е. Супруна. – Минск. Вышшая школа, 1983. – В. 106.

⁶⁹Навоий Алишер. Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. XVI том. - Тошкент: Фан, 2000. - Б. 9.

⁷⁰Звегинцев В.А. – С. 89; Звегинцев В.А. Общее языкознание. Под ред. А.Е.Супруна. – М.: Наука,

Аслида, тил ёрдамида тафаккур орқали фахмланган ходисаларни ифодалаймиз, қор, яъни предметни аташ учун бошқа предмет номини (масалан, китоб ёхуд қорбобо) қўллай олмаймиз. Бошқа тилни ўрганганда эса билишни, яъни предмет, воқеа ва ходисаларни бошқа тил доирасида унга оид воситалар орқалигина ифодалаймиз (рус. *снег*, ингл. *snow*). Шунинг учун қанча кўп тилни билсак, билиш қобилиятимиз шунча ривожланади, тил ва тафаккурнинг нисбатан мустақил ходисалар эканлигини илғай оламиз. Фақат бир тил доирасида тафаккур юритадиган кимса тилни тафаккурдан, тафаккурни тилдан ажрата олмайди. Бу ҳақда академик Л.Шчерба шундай ёзган эди: *“Язык и мышление составляют одно неразрывное целое, расчленив которое у человека, владеющего только своим родным языком, нет никаких поводов. Только когда появляется термин для сравнения, иностранный язык, начинает делаться возможным освобождение мысли из плена слов; только тогда мы начинаем понимать мысль как таковую, только тогда мы можем преодолеть все те пережитки в языке, которые сковывают по рукам и ногам и самую нашу мысль.”*⁷¹

Тил ва тафаккурнинг ажралмаслиги, лекин бир нарса ҳам эмаслиги, ҳар бир халқ тафаккур тарзининг ўзига хослиги ва бу унинг тилида ёрқин акс этишини Алишер Навоий мазкур асаарида туркий ва форсий тилларнинг лексикаси ва грамматик тизимини қиёслаш орқали исботлаб берган эди. Туркий тил лексик ва грамматик бойликларининг замири сифатида Алишер Навоий *“турк сортдин тезфаҳмроқ ва баланд идрокроқ ва хилқати софроқ ва покроқ”*⁷² лик асосини кўради, буни туркий тилда мавжуд бўлиб, форсий тилда ўзининг айнан муқобилларига эга бўлмаган юзлаб сўзлар ва қатор грамматик шаклларнинг маъно ва вазифаларини қиёслаш билан исботлайди. Бундан тил ва тафаккур ажралмас бўлса-да, бир нарса эмаслигига ишонч ҳосил қиламиз.

Хуллас, тил ва тафаккур муносабати ўзаро диалектик алоқадорликда бўлиб, биргаликда ривожланиш қонуниятларига амал қилади. Демак, диалектик алоқадорликдаги бу икки ходиса ўзаро ажралмас, бир-бирини тақозо этувчи мураккаб бутунлик, шунинг учун уларни ўрганувчи фан соҳалари ҳам зич алоқадор, ажралмас, лекин бир эмас. Қуйида бу мантиқ ва тилшунослик мисолида кўриб ўтилади.

Мантиқ ва тилшунослик муносабати. Мантиқ фани ҳақида. Мантиқ кўпгина фанлар билан алоқадор. Хусусан, у грамматикага жуда яқин. Тил ва тафаккурнинг алоқадорлиги мантиқ ва грамматикнинг боғланишида, лисоний ва мантикий муносабатларнинг ўзаро чатишувида ўз аксини топади. Г.В.Колшанский тилнинг фикр шаклланишидаги фаол иштироки ҳақида, жумладан шундай ёзади: *“Язык не только форма, в которой отлагаются результаты мысли (знания), но он есть и средство самого мыслительного процесса, чувственное, звуковое обнаружение этого процесса. Ошибочно предполагать, что язык только регистрирует уже сформированные без помощи языка мысли, закрепляет в звуках уже совершившиеся операции мышления. Язык есть обнаружение самого процесса мышления, реальность*

⁷¹Цитируется по кн.: Звегинцев В.А. Общее языкознание. Под общ. ред. А.Е.Супруна. – С. 102.

⁷²Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. XVI том. - Тошкент: Фан, 2000. - Б. 11.

этого процесса.”⁷³

Мантиқ ва грамматика. Мантиқ фанининг грамматика билан боғлиқлиги шундаки, мантиқ тафаккурнинг умумий қоидаларини, тушунча, ҳукм, уларнинг таркибий қисмлари, ўзаро муносабатларини ўрганади. Грамматика эса мантиқ фани ўрганувчи ҳодисаларнинг шаклий ифодасини, тилнинг грамматик шакллари тадқиқ этади. Табиийки, улар ҳаммиса бир-бирига боғланган ҳолда текширилиши лозим.

Мантиқ ва тилшуносликнинг ўзаро алоқадорлиги кўплаб олимларни қизиқтириб келади. Хусусан, тушунча ва сўз, ҳукм ва гап сингари масалалар долзарб бўлиб қолмоқда, яъни мантиқий тушунча ва категорияларнинг тилда, унинг лексик ва грамматик бирликларида ифодаланиши каби муаммолар мантиқшуносларни ҳам, тилшуносларни ҳам бир хил даражада тадқиқотга чорлайди.

Тил ва тафаккур ажралмас, лекин бир нарса эмас. Мантиқ ва тилшунослик ҳам шундай. Лекин тилшунослик антик даврлардан бошлаб ҳозирги кунгача мантиқ фанининг асирлигидан қутула олмади ва абадулабад қутулмаса керак; ахир дунё тилшунослигида ўзлашиб кетган ва гапнинг энг муҳим икки бўлаги – эга ва кесимни номловчи инг. *subject*, фр. *sujet*, нем. *subjekt*, исп. *sujeto* ва умумевропавий *predicat* (*predicate*) атамаларини Европа тилшунослиги янгилашига имонимиз комил эмас. Ваҳоланки, грамматиканинг бу икки муҳим атамаси мантиқ фанидан олинган ва ҳозиргача грамматик тадқиқотларда хилма-хил англашилмовчиликларни келтириб чиқармоқда.

XVI асрдан XIX асргача бўлган даврда Европада том маънода мантиқий тилшунослик – мантиқий ва лингвистик категория (ҳодиса)ларни тенглаштирувчи лингвистик йўналиш ҳукмрон бўлиб келди. Мантиқ ва грамматикани чеклашга жиддий илмий қадам немис мумтоз фалсафасининг гуллаб-яшнаган даврига тўғри келади ва у фалсафада Ф.Ҳегель, тилшуносликда В.Ҳумбольдт каби буюк сиймоларнинг номлари билан боғлиқ. Жумладан, Ф.Ҳегель “Мантиқ фани” китобининг муқаддимасида шундай ёзади: *“Логика подобно грамматике, выступает в двух видах или имеет двойного рода ценность, она нечто одно для тех, кто только приступает к ней и вообще к наукам, и нечто другое для тех, кто возвращается к ней от них. Тот, кто только начинает знакомиться с грамматикой, находит в ее формах и законах сухие абстракции, случайные правила и вообще множество обособленных друг от друга определений, показывающих лишь ценность и значение того, что заключается в их непосредственном смысле; сначала познание не познает их и ничего кроме них. Напротив, кто владеет каким-нибудь языком и в то же время знает и другие языки, которые он сопоставляет с ним, только и тот может почувствовать дух и образованность народа в грамматике его языка; эти же правила и формы имеют теперь для него наполненную содержанием, живую ценность. Он в состоянии через грамматику познать выражение духа вообще – логику. Точно так же тот, кто только приступает к науке, находит сначала в логике изолированную систему абстракций, ограничивающуюся само*

⁷³Колшанский Г. В. Логика и структура языка. – М.: Высшая школа, 1965. – С. 16.

собой, не захватывающую других знаний и наук. В сопоставлении с богатством представлений о мире, с реально выступающим содержанием других знаний и наук и в сравнении с обещанием абсолютной науки раскрыть сущность этого богатства, внутреннюю природу духа и мира, истину, эта наука в ее абстрактном виде, в бесцветной, холодной простоте ее чистых определений кажется скорее исполняющей все что угодно, только не это обещание, и противостоящей этому богатству как лишенная содержания.”⁷⁴

Бу муқаддима 1831йилнинг 7 ноябрида, бундан 178 йил муқаддам, ёзилган. Ҳозиргача ҳеч ким грамматика фанининг, грамматик материалнинг инсон – тил соҳиблари руҳий оламини ўрганишдаги аҳамиятини буюк файласуфдек қатъийлик ва кескинликда қўйган эмас. Коммунистик мафкура ҳукмронлиги даврида эса бу масалани кўтариш мумкин эмас эди. Зеро, миллий тил – миллий руҳ тажаллиси экан, у миллий грамматик талқинни талаб қилади.⁷⁵ Миллий грамматик талқин ва миллий мафкура эса – тил ва тафаккур ажралмаслиги асосида бир-бирдан ажралмас, ҳам бир-бирига таянади, ҳам бир-бирини суяб туради. Миллий тиллар грамматик қурилиши талқинига бундай ёндашиш эса совет идеологиясига зид эди.⁷⁶ Шунинг учун бу масала таҳлиliga манбамизнинг охирида – “Миллий мафкура ва миллий тилшунослик” мавзуси муҳокамаси жараёнида қайтамиз ва Ф.Ҳегелнинг башорати ўзбек тилшунослигида миллий истиқлолдан кейингина воқеланганлиги билан танишамиз. Ҳозир эса буюк файласуфнинг мантиқ ва грамматика фанлари орасидаги ўхшашликнинг фақат юзаки, зоҳирий ва алдамчи эканлиги ҳақидаги фикрини ҳамиша диққат марказида тутиш лозимлигини яна бир қарра уқтирмақчимиз. Ҳозирги кунда ҳам деярли ҳар қадамда грамматик тадқиқ ва таҳлилларимизда грамматик категория ва мезонларни мантиқий ўлчовлар билан аралаштирамиз, шу асосда хато грамматик талқин ва таснифларга йўл қўямиз. Масалан, А.Ғуломов ва М.Асқароваларнинг биринчи нашри 1960, учинчи нашри 1989 йилда амалга оширилган, олий таълимда ҳозиргача амалиётда бўлган “Ҳозирги ўзбек тили. Синтаксис” дарслигида *Мевалар терилди* каби қурилмалар шахси номаълум гап сифатида тасниф этилган. Ваҳоланки, гапнинг қурилишига кўра таснифида шахси номаълум гап содда бир таркибли гап кўриниши сифатида берилади. *Мевалар терилди* гапи эса икки таркибли. Шунинг учун у бир таркибли гапнинг тури бўла олмайди. Бу ерда буюк олимларимизни мантиқ ва грамматика мезонларининг фарқлилиги ва уларни қориштириш чалғитган. *Мевалар терилди* каби қурилмалар **мантиқан** – мазмунига кўра – шахси номаълум гап, лекин қурилиши (**грамматик**

⁷⁴Гегель Г. В. Ф. Наука логики. Том 1. – М.: Мысль, 1970. – С. 111– 112.

⁷⁵Ф. Ҳегелнинг “Халқ руҳияти ва маърифатининг бу халқ тили грамматик қурилишидаги тажаллиси (инъикоси)ни ўз тили билан бир қаторда бир неча бошқа тилларни биладиган, бу тиллар қурилишини ўз тили билан қиёслай оладиган кишигина туя олади” деган сўзларига эътибор беринг.

⁷⁶Совет тилшунослари Ф. Ҳегелнинг бу асарига жуда кўп мурожаат қилишар эди. Лекин тадқиқотчилар мазкур олимани биз бу ерда келтирган шакл ва ҳажмда олмас, балки В. И. Лениннинг “Фалсафа дафтарлари”даги қисми билан чекланар эди. В. И. Ленин эса бу парчада мантиқ ва грамматика уларни эндигина ўрганувчилар учун бир нарса, уларни чуқур ўзлаштириб, грамматикаларни қиёслай оладиганлар учун эса тамоман бошқа моҳият эканлиги ҳақидаги қисмини ажратиб, аҳамиятини таъкидлаган эди. Лекин олимнинг грамматика миллийлиги ҳақида фикрини келтириш ножоиз бўлиб, совет тузуми даврида бу хусусда сўз бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

структураси) га кўра икки таркибли гапдир.

Грамматик тадқиқ жараёнида бизни чалғитадиган, мантиқнинг “тузоқ”ларидан яна бири жуда кўп ҳолларда грамматик терминларнинг мантиқ фанидан олинганлиги ва бир-бирига ҳам яқин (бири – тилга, иккинчиси – тафаккурга хос), ҳам узоқ (бири – филологияга, иккинчиси – фалсафага хос) фанларда қўлланиб келаётганлигидир. Булардан иккитаси – *субъект* ва *предикат* атамалари юқорида эслатиб ўтилди. Шу икки терминнинг европа тилшунослиги ва мантиқшунослигида умумийлиги лингвистик тадқиқ жараёнида тасаввур этиб бўлмас мураккабликларни туғдиради. Масалан:

1. *Каримжон келгач, бизга ёрдамлашди.*
2. *Каримжон келди, бизга ёрдамлашди.*
3. *Каримжон келгач, укаси бизга ёрдамлашди.*

1- ва 2- гапларда *Каримжон* ҳам *кел-*, ҳам *ёрдамлаш* предикатларининг субъекти, лекин фақат 2- гапда уларнинг айни замонда грамматик эгаси. 1- гапда унинг эга мавқеида эмаслигини барча тан олади, 3- гапда эса унинг эга мавқеида эканлиги мунозарали, чунки “мантиқчи”лар (грамматик тадқиқ жараёнида мантиқий ва грамматик мезонларни аралаштирувчилар) уни эга сифатида тан оладилар, соф грамматистлар эса 1- ва 3- гапларни қурилиши ва кесим структурасига кўра тенглаштирадилар. Бу эса қўшма ва содда гапларни фарқлаш ва таснифлашда қатор муаммони келтириб чиқаради. Гап кесимининг синтетик морфологик қурилиши кенг ривожланган тилларда (масалан, туркий, сомиий/семит-хамит, қадимий орий/ҳинд, лотин каби тилларда) мантиқий предикат билан грамматик кесим фарқланишининг морфологик тамойиллари (масалан, тусланиш – шахс/сон қўшимчаларининг бор/йўқлиги)ни киритиш мумкин, лекин бундай шаклларни йўқотган, аввало, инглиз, сўнгра француз, испан, немис тиллари учун-чи? Бу тилларда предикативлик ва кесимлик деярли ҳаммиса мос келади, лекин бу мос келиш мутлақ эмас. Масалан, масалан, немисча *akkusativus com infinitivo* (тушум келишикли ҳаракат номи) - *Ich sah die Kinder spielen* - *Мен болалар ўйнаётганини кўрдим* каби қурилмали гапларда мантиқан *die Kinder* субъект, *spielen* эса предикат мавқеида. Бу қурилмани қўшма гап сифатида баҳолаш европа тилшуносларининг хаёлига ҳам келмайди, зеро, биринчидан, *die Kinder* тушум келишиги шаклида, иккинчидан, *spielen* тусланмаган феъл. Лекин европа грамматик талқинларини қабул қилиб, унга уқиб-уқмай эргашган тилшунослар-чи? Масалан, кўпчилик рус туркийшунослари ва уларга эргашган туркийзабон миллий тилшунослар ўйламай-нетмай *Каримжон келгач, укаси бизга ёрдамлашди* қурилишли гапларни икки содда гапдан иборат қўшма гап деб баҳолашдан ҳайиқишмади. Бунда уларда икки асос бор эди. Биринчидан, *Каримжон* билан *келгач* орасида мантиқий субъект-предикат муносабатларининг мавжудлиги бўлса, иккинчиси – *Каримжон келгач, укаси бизга ёрдамлашди* ўзбекча гапига рус тилида ҳеч қандай шубҳа туғдирмайдиган қўшма гап (*После того как Каримджан пришел, его младший брат стал нам помогать*) нинг мувофиқ келишидир. Кўринадики, *Каримжон келгач, укаси бизга ёрдамлашди* гапи нограмматик ва нотуркий мезонлар асосида қўшма гап сифатида баҳоланади.

Европа тилшунослигида грамматик терминларнинг жуда катта қисми

мантиқ фанидан олинган (масалан, *ҳоким – тобе, объект – субъект, атрибут, каузация, генитив, копула, казус* ва х.) Мантиқий грамматика даври таъсири бўлган бундай атамалар умумийлиги, албатта, ҳозиргина кўрганимиздек – маълум қийинчилик ва чалкашликларни келтириб чиқаради.

Мантиқ фани, асосан мазмуний томон билан иш кўради. Европача грамматик анъана ҳам XVIII асргача – мантиқий грамматика ҳукмронлиги даврида – шу асосга таянган. Лингвистик таҳлил (грамматика)да мазмуннинг эмас, шакл устуворлигини таъминлаш Европа фани учун кейинги давр хусусияти. Лекин бу тамойилни грамматикада мутлақлаштириш мумкин эмас, чунки грамматик нуқтаи назардан, масалан, *чиқмоқ, кирмоқ, яқинлашмоқ* феълларининг орттирма нисбат шакллари *чиқармоқ, киритмоқ, яқинлаштирмоқ*дир. Ваҳоланки, *-ар-, -ит-, -тир-* шаклан тамоман бошқа-бошқа моҳият. Шунинг учун европача грамматик талқин анъанасининг ўзи – ўз ичида, негизида – мантиқий камчиликка эга – грамматик (лисоний, лингвистик) бирлик моҳиятини бирданига олинган икки – ҳам шакл ҳамда мазмун тамойиллари асосида белгилаш, мантиқан айни бир таснифда, бир замоннинг ўзида икки асосга таяниш каби қўпол мантиқий хатодир. Шу сабабли ҳозирги грамматик талқинлар ҳамиша эътироз ва зиддиятларга ўрин қолдиради ва бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Шу жиҳатдан асосан шакл омилига таянувчи Шарқ (жумладан, араб/ислом) грамматик анъанаси ва илк тараққиёт босқичларида дескриптив лингвистика (Америка структурализми)да мантиқий ва лингвистик ҳодисаларни фарқлашда изчиллик анча кучли эди – мантиқ – ҳодисанинг мазмун томонига, грамматика эса – асосан, шакл томонига таяниб иш кўрарди. Масалан, ўрта аср араб ва қадимги ҳинд грамматик анъанасига таяниб тузилган грамматик тавсифлар, одатда, ҳажман кичик ва ихчам бўлиб, асосан, шакллар парадигма (арабларда ихчам жадваллардан, ҳиндларда “сутр” – назмга солинган қоида)лардан иборат эди. Бундай жадвалларда бутун грамматик нозикликларни, қоида ва мустасноларни беришда қадимги ҳиндлар ҳам, ўрта аср ислом тилшунослари ҳам шу даражада маҳорат кашф этган эдиларки, эрамиздан олдинги даврларда Панини томонидан тузилган ва ҳозирги ўлчовларда варақ сатҳи 1/8 (0.25 фолиант), сони 100 саҳифа атрофида бўлган “Санскрит грамматикаси” Франс Бопп эътирофига кўра, “у (Бопп) нинг грамматикасидан мукамалроқ ва тугалроқ бўлган.” Ваҳоланки, Ф.Боппнинг “Санскрит тили грамматикаси” фолиантлардан иборат ҳар бири камида 200 бетли беш жилддан иборат эди. Шунинг учун XIX асрда Ўрхун ёзуви сирини (дешифровка қилиб) очган, турк руник алифбосининг биринчи кўриниши калити ва шарҳини тайёрлаган даниялик тилшунос Вилҳелм Томсен (1842-1927) “Тилшунослик тарихи” китобида Панини грамматикаси ҳақида шундай ёзади: “Ҳозирги лотин ҳарфлари билан берилганда 75-100 бетлик рисола ҳажмида бўладиган Панинининг асари шу кунгача жонли ва ўлик тиллар тафсифи бўйича яратилган грамматикалар ичида энг муфассали ва тўлиғидир.”⁷⁷ Албатта, даниялик буюк тилшуноснинг баҳоси муболағали,

⁷⁷ . . . является самой полной грамматикой, которая существует для какого-либо языка, будь он мертвым или живым языком.” Томсен В. История языковедения до конца XIX века. С послесловием проф. Р.Щора. – М.: Учпедгиз НКПРОС РСФСР, 1938. – С. 12.

лекин, бежиз ва асоссиз ҳам эмас.

Араб грамматик тавсифлари мукамаллигининг ёрқин белгиси шуки, XX асрда Европада яратилган араб тили грамматикалари (жумладан, Карл Броккелманн ва Н.В.Юшманов асарлари) да ўрта асрларда тузилган шундай жадваллардан кенг фойдланилади.⁷⁸

Араб ва ҳинд тилшуносликларининг ютуқлари ва ҳозирги грамматик талқинларнинг мунозаралилиги, хусусан бунда – араб ва ҳиндларда тасниф ва таҳлил асосининг битталиги (фақат шаклга таяниши) ва ҳозирги грамматик талқинларда унинг иккиталиги (шакл ва мазмунга таяниши) да бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун замонавий тилшуносликда гоҳ мазмун (вазифа), гоҳ шакл омилини биринчи ўринга қўювчи йўналиш ва оқимлар шаклланиб ва ривожланиб туради.

Мантиқий ва грамматик бирликлар орасидаги мувофиқлик ҳамда номувофиқлик. Замонавий грамматик талқинлар ҳам, мантиқий изланишлар ҳам – ҳар бири ўз тадқиқ мезонларига, тамал тошларига эга. Бу асослар қанчалик тўғри ёки нотўғрилиги – масаланинг бутунлай бошқа томони, лекин мантиқий мезон асосида чиқариладиган ҳукм (масалан, *Мевалар терилди* гапида шахс (ишловчи) мажхуллиги, номаълумлиги ҳақидаги хулоса)ни грамматик талқинга кўчириш (масалан, мазкур мантиқий асосда *Мевалар терилди* гапини бир таркибли гапларнинг шахси номаълум тури билан ёки марказида мажхул нисбатли феъл турган пассив қурилмалар билан **тенглаштириш** мутлақо мумкин эмас. Бу грамматик талқиндаги хатоликка олиб келади. Шунингдек, *Уйга бориш керак* гапида эганинг йўқлиги ва бўла олмаслиги грамматик белгиси асосида ўзбек ҳукми бир таркибли – фақат предикат қисмидангина иборат бўла олади, деган мантиқий (яъни мантиқ фанига оид) хулоса ҳам нотўғри. Бундай ҳолда ҳар иккала хулосанинг асослари ҳукм кўчирилган фан тармоғи учун ўринсиз. Тилшунос ҳам, мантиқшунос ҳам бундан эҳтиёт бўлмоғи шарт. Ҳар бир фаннинг ўз ўрганиш объекти (объект бир хил бўлса, предмети), тадқиқ усуллари, тадқиқ бирликлари, мақсад ва вазифалари, асосий таянч тушунчалари бор. Шунинг учун навбатдаги бандларда ўзаро муносиб, лекин ҳар бири тадқиқ ва татбиқ доирасида ўз хусусиятига эга бўлган:

- а) мантиқий категория ва лингвистик категория;
- б) мантиқий тушунча ва лингвистик сўз;
- д) мантиқий ҳукм ва грамматик гап

каби ҳодисаларни ўзаро қиёслаш устида тўхталинади. Бунда филологик тадқиқотлар бош омилимиз бўлганлиги сабабли, кўпроқ эътибор лингвистик ҳодисаларнинг хусусиятларига, уларни мантиқий алоқадорлари билан чалкаштирмасликка қаратилади.

Мантиқий ва лингвистик категориялар. *Kategoriya tushunchasi haqida.* Объектив воқеликка қаратилган бутун инсоний билиш фаолияти билиш натижалари каби тафаккур категориялари шаклида воқеланади. *Категория* атамаси грекча *kategoria* сўзидан олинган бўлиб, “мулоҳаза”, “фикр”, “белги”

⁷⁸Brockelmann Carl. Arabische Grammatik. – Leipzig: Enzyklopedie, 1962; Юшманов Н.В. Грамматика литературного арабского языка. Изд. 3-е. – М.: Наука, 1985.

маъноларини билдиради. Фалсафада категория – воқеликдаги ходисалар ва билишнинг муҳим, умумий хусусият ҳамда муносабатларини акс эттирувчи энг умумий ва асосий тушунчалар. Категория билиш ва ижтимоий амалиёт тарихий тараққиётининг умумлашган натижаси сифатида вужудга келган. Категория ҳақидаги таълимотни ривожлантиришга Аристотель катта ҳисса қўшган. Унинг учун категория – моҳиятга эга тушунча, тасаввурларнинг моҳият-мазмунини ўз ичига олган, объектив реалликнинг энг умумий ва юксак умумлашмаси. “Категориялар” асарида файласуф 10 та категорияни ажратади: *моҳият, миқдор, сифат, муносабат, макон, замон, қоида, ҳолат, ҳаракат, азоб*. Унинг бу таълимоти Ибн Сино, Форобий, ал-Киндийлар томонидан ривожлантирилди. Улар 6 та – *борлиқ, сифат, миқдор, ҳаракат, муносабат* ва *эғалик* – категориясини фарқлашди.

“Муаллими аввал” ва “Муаллими соний”дан бошлаб барча файласуфлар фалсафий категориялар ҳақида ўз фикрларини баён этган.

Ҳар бир фан ўз категорияларига эга ва ҳеч қачон бир фан категориялари бошқа бир фан категориялари билан тўлиқ мос келмайди, чунки барча фанлар объектив борлиқ нарса, ходиса, муносабатларини ўрганиш билан бирлашса-да, ҳар бир фан ўз хусусий объекти ва предмети борлиги билан бошқалардан фарқланиб туради ва ҳеч бир фан бошқа бирини тўлиқ такрорламайди.

Ҳар қандай фанда категориялар сони кўп, аммо ҳеч қачон чексиз бўлмайди. Одатда ҳар бир фан 10-15 тача ўта умумий категориялар билан иш кўради. Бу категориялар объектив ва субъектив табиатга эга. Категориялардаги объективлик шундан иборатки, ҳар бир категория борлиқдаги бирор элементнинг маълум бир томони умумийлиги билан узвий алоқадор, боғланган, белгиланган, шартланган, асосланган. Лекин бу алоқадорлик шу объективликнинг онгдаги акси, инъикоси орқали намоён бўлади. Бу фан категорияларидаги субъективликни ташкил этади.

Ҳар бир категория, албатта, мураккаб бўлиб, ички нисбий бутунлик ва яхлитликка эга. У бир турли нарса, ходиса ва муносабатларнинг барқарор бутунлигидир. Шу асосда ҳар бир фанда *категориал маъно* (вазифа/хусусият каби) тушунчаси мавжуд. Категориал маъно деганда шу соҳа (масалан, тил) нинг маълум бир категорияси учун умумий бўлган, шу категориянинг ички бутунлигини таъминлайдиган умумийлик (мавжудот, белги, хусусият, муносабат, вазифа кабилар) тушунилади. Категориал маъно ҳар бир фанда фақат шу фан учун хос бўлган ифода шакл ва воситаларига эга бўлмоғи шарт. Агар шундай шакл ва воситалар бўлмаса, демак, бу фанда шу категория йўқ ёки тамоман бошқа моҳиятга эга. Масалан, рус тилида морфологик род категорияси мавжуд ва бу тилдаги от туркумига мансуб ҳар қандай сўз уч роддан бирининг шаклига эга. Род категорияси махсус қўшимчалар, аниқловчи вазифасида келган сўзларнинг аниқланмиш от билан род шаклига кўра мослашуви, кесим вазифасидаги сўзнинг эга родига мослашуви каби шаклларда воқеланади. Ўзбек тилида морфологик род категорияси йўқ. Зарур бўлган ҳолларда жинс (биологик хусусият) ўзига хос лексик (*эркак – аёл*) ёки лексик-синтактик (*эркак ўқитувчи – аёл ўқитувчи, эркак илон – урғочи илон*) йўл билан ифодаланади. Лекин ўзбек тилида жинсни кўрсатувчи воситалар маълум бир морфологик

категорияни ташкил этмайди.

Истаган категория бутунлик ва яхлитлик бўлганлиги сабабли, албатта, мураккаб – бир неча ташкил этувчи – таркибий қисм (элемент) лардан иборат бўлади. Категориял маъно шу категория элементларига жинс-тур (ёки тур-хил, ёки хил-кўриниш) объектив-мантикий алоқалари асосида бўлинади, лекин ҳеч қачон категория элементи категориял маънодан бутунлай ташқарида, унга нисбатан мутлақо алоқасиз бўла олмайди, зид, қарама-қарши бўлиши мумкин (масалан, тасдиқ ва инкор каби).

Кўринадики, тилшунослик фанининг ўзига хос категориялари – лингвистик категорияларни тўғри аниқлаш, уларнинг категориял маъноларини белгилаш, ҳар бир лингвистик категория учун моддий замин (объектив асос) вазифасини ўтовчи тегишли мантикий категория билан алоқадорлигини таҳлил этиш усуллари билан танишиш тилшунос учун зарур. Дастлаб лингвистик категория нима, деган саволга жавоб бериш лозим. Чунки тилшуносликда алоҳида-алоҳида категорияларга шарҳлар берилган бўлса-да, *лингвистик категория* тушунчаси ҳозиргача мавҳум.

Лингвистик категория. Лингвистик (лисоний) категория деганда, объектив борлиқ маълум бир қиррасининг тил тизимида махсус шакл ва воситалар билан ифодаланиши, бу шакл, воситалар, уларга хос бўлган маъно (вазифа/функция) ва алоқадорликлар (иерархик, парадигматик, синтагматик ва ҳ.) дан ташкил топган бир бутунлик тушунилади. Объектив (моддий) борлиқда: а) мавжудот; б) уларнинг белги-хусусиятлари (“сифот”и); д) ўзаро алоқалари (муносабатлари) бор, холос. “Муаллими соний” Абу Наср Форобий айтганларидек, *“билки, оламда субстанция (жавҳар, мавжудот) ва акциденция (ораз – белги-хусусият ва алоқадорлик) ҳамда субстанция ва акциденцияни яратувчи марҳаматли ижодкор (Худо)дан бошқа ҳеч нарса йўқ.”*⁷⁹ Барча фанлар шу борлиқнинг алоҳида-алоҳида қирраларини ўрганади. Тил – оразнинг кўринишларидан, мавжудотнинг бир тури бўлган инсон “сифот”идан бири. Тилнинг вазифаси борлиқни аташ, фикрни шакллантириш, ифодалаш (етказиш ва уқтириш) ва сақлашдир. Борлиқ субстанцияларидан бирининг оразлари кўриниши бўлган тилни тадқиқ қилувчи тилшунослик илми тил унга юклатилган мана шу вазифаларни қандай усул, восита ва йўл билан бажаришини ўрганади ва ўргатади. Бу вазифани бажаришга хосланган бирликлар ўзаро ўхшашлик ва фарқлари, айнанлик ва зидликларига кўра маълум гуруҳларга бирлашади. Бундай гуруҳлар лисоний категорияларни ташкил этади. Масалан, тилнинг асосий вазифаларидан бири тафаккур маҳсули бўлган тасаввурларни тушунчаларда тўплаш (мужассамлаштириш) ва аташ эканлиги сабабли тилда атов воситалари категорияси мавжуд. Бу категория – аташ категорияси – тилнинг номловчи (номинатив) бирликлари – сўз ва сўз бирикмаларини ўз ичига олади ва тил тушунчаларни қандай усуллар билан номлаши, номловчи, аташ вазифасини бажара оладиган лисоний бирликларнинг турлари, уларнинг ҳосил бўлиши, ўзаро алоқадорликлари, тараққиёти омиллари кабилар шу категория доирасида ўрганилади. Бу аташ

⁷⁹Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. – Т ошкент: Мерос, 1993. – Б. 174.

категорияси умумлисоний категориялардан биридир. У барча тиллар учун хос бўлиб, тилнинг барча сатҳлари ва бирликлари билан узвий боғланган. Ифода категорияси – тилда аташ/номлашнинг шахсий муносабат (субъектив, коннотатив) маъноси билан ҳамроҳлиги ҳам – шундай умумлисоний категория бўлиб, барча тиллар, сатҳ бирликлари ва воситаларига алоқадор.

Тил сатҳларга – фонетик-фонологик, лексик-семантик, грамматик, стилистик сатҳларга бўлинади. Шунинг учун лисоний категориялар ҳам сатҳлар бўйича хусусий – фонетик-фонологик, лексик, грамматик, стилистик каби ҳар бир сатҳга хос, ёки сатҳлараро – лексик-семантик, лексик-грамматик, лексик-морфологик, лексик-синтактик, лексик-деривацион, лексик-стилистик, функционал-семантик каби турларга бўлинади. Бундай ажратилган хусусий категориялар уларнинг вазифаларига кўра маълум бир гуруҳ ёки категория (масалан, сўз туркуми, сўз туркуми ичида катта бир гуруҳ, гап қурилишида маълум бир функция ёки мавқе, шакл ясалиши ва қўшимчалар алломорфларининг қўлланишини белгиловчи омиллар кабиларни) ажратишга хизмат қилувчи таснифловчи (таксонимик), маълум бир вазифани бажаришга имкон берувчи функционал, маълум бир маъновий муносабатни ифодаловчи маъновий (семантик), шахсий муносабатни ифодаловчи стилистик (услугий), сўзларнинг маълум бир гуруҳига маълум бир вазифани бажаришни таъминловчи лексик-функционал ва бошқа тур ва хилларга бўлинади.⁸⁰

Рўйхатдан кўриниб турибдики, умумий ва хусусий лисоний категориялар жуда кўп, ранг-баранг, улар турли асос ва мақсадларда ажратилади. Бу ҳолатнинг ўзиёқ лисоний категорияларнинг чегараси ва моҳияти фанда аниқ белгиланмаганлигига энг ёрқин далил. Тилшуносликда лисоний категориялардан бирмунча аниқлик ва ўрганилганликни фақат морфологик категорияларда кўриш мумкин. Бунинг сабаби компаративист ва ёш грамматикларнинг морфологик структура тадқиқига ва ҳар бир морфологик шакллар (шунингдек шакллар сираси, парадигмаси сифатида морфологик категориялар), уларнинг тарихий тараққиёти масалаларига катта эътибор билан қараганлари ва уларни анча муфассал тадқиқ этганликлари билан боғлиқ. Бунинг натижаси ўлароқ, фанимизда деярли барча тиллар бўйича морфологик категорияларнинг чегаралари, ички парадигмалари, парадигматик алоқалари нисбатан яхши ўрганилган. **Бошқа лингвистик категориялар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.**⁸¹

Лингвистик категориялар тилшуносликда ҳали анча мавҳум ва аниқ

⁸⁰Тилшунослигимизда лисоний категория муаммоси махсус ўрганилмаган, ички таснифи берилмаган – том маънода очилмаган кўриқ дейиш мумкин. Барча тилшунослар тадқиқотларда мавзу танлашдаёқ *лисоний категория* тушунчасига дуч келадилар, лекин, афсуски, “умумий лисоний категория ва хусусий лисоний категория нима, у қандай унсурлардан ташкил топади, нима учун хизмат қилади, нимани лисоний категория сифатида тасниф этиш мумкин, лисоний категория қандай талабларга жавоб бериши керак?” қабилидаги саволларга жавоб беришни ўзларига эп кўрмайдилар – чунки, аслида, билмайдилар ва билишни истамайдилар ҳам.

⁸¹Лисоний категория муаммосининг фанимизда очилмаган кўриқ эканлиги эҳтимол икки омил билан боғлиқ бўлиши мумкин. Биринчидан, систем таҳлил ҳар бир лисоний бирликнинг серқирраллиги асосида уни бир неча система вава микросистема (демак, лисоний категория)лар доирасида кўришни талаб қилади ва бундай категориялар миқдорини кўпайтириб юборади. Иккинчидан, системавий тадқиқотларнинг ўзи фанимизда ҳали навқирон йўналиш, янги-янги лисоний категорияларни очиш ва муҳокамага чиқариш эса бу ёш оқимнинг маҳсули ва уларнинг тадқиқи келажакдаги вазифасидир.

чегараланмаган ҳодиса бўлса-да, масаланинг бугунги ҳолатидан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, лингвистик категория деганда моҳиятан хилма-хил табиатли, лекин ҳар сафар лисоний сатҳ ёки тил турли сатҳ бирликларининг бир хил вазифаси асосида вужудга келадиган ва бутунлиги таркибий қисмларининг барқарор парадигматик муносабатлари билан таъминланадиган мажмуа тушунилади. Лисоний категорияда бирликлар бирлашиб, бу бирликлар вазифаси асосида ҳам, вазифа жиҳатдан фарқланувчилари табиати асосида ҳам ўзаро оппозитив бўла олади. Бошқача – фалсафий атамалар билан айтганда, таркибий қисмлари субстанциал асосда бирлашиб, акциденциал жиҳатдан фарқланиши ҳам, акциденциал асосда бирлашиб, субстанциал жиҳатдан фарқланиши ҳам мумкин. Субстанциал асосда тузилган лисоний категориялар, одатда, бир сатҳга мансуб бўлиб, хусусий лисоний категорияларни ташкил этса, акциденциал асосда тузиладиган лисоний категориялар умумлисоний табиатга эга. Лисоний категориялар шакл ва мазмун⁸² томонларидан иборат бўлган бирликлардан ташкил топиши сабабли улар бирликларининг субстанциал хусусиятлари асосида ҳам, семантик-функционал табиати асосида ҳам тузилиши мумкин. Лисоний категорияни бирлаштирувчи асос – категориал маъно – одатда, категориянинг номланишида ўз аксини топади. Масалан, *сўз туркумлари категорияси, эгалик категорияси, гап бўлаклари категорияси, кесимлик категорияси* каби.

Лисоний категория бирликларининг шаклий томони тилнинг ифода томони хусусиятлари (сегмент ва суперсегмент фонемалар, просодик воситалар, ўзак ва қўшимчаларнинг хусусиятлари, агглютинация, фузия, сўз тартиби, синтетизм ва аналитизм, имо-ишора каби) билан боғлиқ бўлса, уларнинг семантик-функционал томони фанда мантикий категориялар ёки тушунчавий, мазмуний категориялар деб номланувчи ҳодиса билан алоқадор.

Дастлаб атаманинг ўзи хусусида тўхталиш лозим. Мантикий (тушунчавий, мазмуний) категория деганда, маълум бир маъно, мазмунни аташ билан боғлиқ бўлган шаклан ранг-баранг ҳодисалар тушунилади. Шунинг учун атаманинг биринчи таркибий қисми ўзгарувчан бўлиб, у бу ерда кўрсатилган тушунчавий, мазмуний шакллари билан ташқари маъновий, нолисоний, экстралингвистик каби кўринишларда ҳам қўлланади. Бу атама ҳақида гапирганда, аввало, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, унинг таркибида қўлланган *мантикий* сўзининг мантиқ фанига мутлақо алоқаси йўқ ва *мантикий категория* атамаси остида тушуниладиган ҳодисаларни мантиқ фани билан алоқадор нарсалар деб тушуниш мумкин эмас. Бу атамада *мантикий* сўзи “бир хил маъно”, “бир хил мазмун”, “бир хил тушунча” маъносида. Тилшуносликка бу атамани О.Есперсен ўзининг “Грамматика фалсафаси” китобида инглиз. *Conceptual category, notional category* шаклида қўллаган,⁸³ И.И.Мешчанинов 1940 йилда

⁸²Бунда шакл ҳам, мазмун ҳам жуда кенг – шакл – истаган турдаги моддий, субстанциал, мазмун эса шу моддийлик билан боғлиқ бўлган номоддий (мазмуний, вазифавий, ифодавий ва ҳ.) томон сифатида тушунилади. Масалан, унлиларнинг бўғин тузиш (ҳосил қилиш) вазифаси уларнинг мазмуний томони сифатида қабул қилинса, артикуляцияси (талаффузи) жараёнида ҳаво тўлкинининг бўғиз ва оғиз бўшлиғида тилнинг кўтарилиши ва лабларнинг иштирокидан иборат тўсиққа учраши шаклий (моддий) томони сифатида қабул қилинади.

⁸³Есперсен О. Философия грамматика. – М.: ИИЛ, 1958.

нашр этилган, ўз вақтида жуда машҳур ва нуфузли бўлган “Общее языкознание” китобида русча *понятийные категории* шаклида бериб, асослаган эди.

Мантикий категория, одатда, грамматик аҳамиятга эга бўлган (яъни тилда ўзига хос фонетик, лексик, морфологик, синтактик каби воситалар билан ифодаланувчи) бир маъно – граммема – асосида тузилади. Бундай маънолар хилма-хил бўлиши мумкин. Масалан, замон, макон, жонли/жонсизлик, шахс, инсон/ҳайвон, эгалик/қарашлилик, сон/миқдор, даража, йўналиш каби. Тил қурилишида бу маънолар хилма-хил восита билан ифодаланиши мумкин. Дейлик, ўзбек тилида замон маъноси лексик (*кун, йил, ой. . . ;энди, кейин. . .*), морфологик (замон шакллари, келишиклар . . .), лексик-морфологик (*урушда, келганда. . .*), синтактик (2016 йил 10 январь) каби йўллар билан берилади. Мантикий категория тилда турли восита билан берилганидек, айти бир мантикий категориянинг бир тилда, масалан, лексик усул билан бериладиган маъноси иккинчи тилда, масалан, грамматик усул билан берилиши мумкин. Бунда жуда кўп ҳолларда тилшуносликда нотўғри талқинлар юзага келади; мантикий категориянинг бир тилда ифодаланиш хусусияти асосида бошқа бир тил ҳодисалари ҳақида хулоса чиқарилади. Масалан, рус тилида жинс мантикий категориясининг род грамматик категорияси билан алоқадорлиги асосида (*адиб-адиба, қўй-қўчқор. . .* кабиларга таяниб) ўзбек тилида род категориясини “тўқиш”, ўйлаб чиқариш ёки унинг йўқлигидан “ҳайратланиш” ҳолатлари шунинг натижасидир. Ваҳоланки, бир тилда ўзига хос ифодаланадиган мантикий категория бошқа тилда тамоман ўзгача берилиши ёки бу тил шу маънога нисбатан тамоман бефарқ бўлиши мумкин. Масалан, бир таркиблилик ва шахсизлик (гап қурилишида эганинг бўла олмаслиги ва ҳаракат/ҳолат субъектининг мажҳуллиги) рус тилида асосан шахссиз феъллар (*светает, снежит, знобит. . .*), кесим мавқеида келганда эга билан бирика олмайдиган ҳар хил сўзлар билан (*можно, нужно, много, нет, холодно. . .*) ифодаланади. Ўзбек тилида бу мантикий категория маъноси лексик эмас, балки морфологик усул билан берилади.⁸⁴ Шунинг учун мантикий категориялар ва уларнинг тилларда ифодаланиш хусусиятларига ҳам эҳтиёт муносабатда бўлиш лозим. Бундан ташқари, тил ва тафаккур узвий боғлиқ бўлганлиги сабабли мантикий категорияларнинг ҳажми ва ҳатто турлари ҳар хил тиллар учун бир хил бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, жонли-жонсизлик мантикий категорияси рус тилида барча отларни икки:

1) одам ва ҳайвонларни атовчи;

2) нарса-буюм ва мавҳум отларни атовчи отларга ажратади:

Одушевлённые	Неодушевленные
<i>Кто</i>	<i>что</i>
<i>Он</i>	<i>оно</i>
<i>Девочка</i>	<i>кукла</i>
<i>Собака</i>	<i>портфель</i>

⁸⁴Бу масала тилшунос М. Р.Саидова томонидан атрофлича ўрганилган эди. Қаранг: Саидова М.Р. Сравнительно-типологическое исследование односоставных предложений в русском и узбекском языках: Автореф. дисс. . . . канд. филол. наук. – Ташкент, 1996.

Ўзбек тилида эса бу бўлиниш бошқача. Ўзбек тафаккур тарзи жонли-жонсизликни эмас, одам-одам эмасликни фарқлайди. Яна бир мисол. Ўзбек онги модда, маъдан, хом ашёларни алоҳида бир мантиқий категорияга ажратишни талаб қилади. Чунки буларни атовчи сўзлар тилимизда қатор грамматик хусусиятга эга. Қиёсланг: *чўян печ – чўян печи*. Ваҳоланки, рус тили учун бундай бўлиниш аҳамиятсиз. Қуйида мантиқий категориялар бўлмиш сифат ва миқдор ҳақида мулоҳаза юритамиз.

Фалсафий қонуниятларнинг негизида ётувчи сифат ва миқдор унсурлари барча объектив категориялар каби ўзаро алоқада, тобелик (бўйсунмиш) муносабатида туради.⁸⁵ Аниқроқ қилиб айтганда, реал борлиқдаги, ўз кузатувимиздаги ҳар қандай предмет (воқеа, ҳодиса) да бу икки элементни текшириш мумкин. Шу фикрни қатъий таъкидлаган А.Г.Спиркин шундай илмий хулосага келади: *“Для оперирования категорией количества, необходимо располагать категорией качества, хотя реально не существует качества без количества, и наоборот.”*⁸⁶

Предмет – ўзига хос белгилар мажмуидан иборат, яъни *“мажмуи асмо ва сифот”*. Ундаги сифат шундай муҳим хусусиятки, у туфайли предмет маълум бир давр мобайнида ўз-ўзида предмет (“вещь в себе”) бўлиб умумлашади, у ёки бу жиҳати, энг умумий, энг характерли белгилари орқали бошқа предметлардан фарқланишни, шунингдек, предметнинг алоҳидалигини, ўзига хослигини, яқкалигини таъминлайди. *“Сифат – объектнинг муайянлиги бўлиб, унинг барча ўзгаришлари учун ички асосларни ташкил этади.”*⁸⁷ “Краткий философский словарь” (- М., 1998) да эса “сифат – бу ички ва ташқи муайянлик, предметларнинг характерли белгилар системасидирки, уни йўқотса, предмет предметлигини йўқотади” деган таъриф келтирилади. Бизнингча, сифат мантиқий категориясига энг адекват (ҳаққоний) берилган изоҳ шу бўла олади. Чунки онгимизда “предмет” тушунчаси айнан мана шу характерли белгилар, ички ва ташқи муайянлик туфайли яшайди, сақланади. Инсон тафаккури энг умумий, моҳиятга дахлдор, энг характерли, нисбий муҳим хусусиятга эга тушунчаларни сақлаб қолишга мослашган.

Сифат – муайян белги (хусусият)лар мажмуи экан, бу ерда “хусусият” ҳамда “предмет” тушунчалари ҳам иштирок этади. Агарда сифат категорияси миқдор ва даража категориялари билан умумийликда бўлса, тафаккуримиздаги белги-хусусият (качество) категорияси “нарса” (предмет) ва “муносабат” категориялари билан мавжудликда:

хусусият → предмет → муносабат

Предметларнинг “гўзал”, “катта”, “оппоқ” каби белгилари улар (нарсалар) га нисбий барқарорлик бағишловчи, уларнинг сифатий муайянлигини таъминловчи, шунингдек, бошқа хусусиятлар билан алоқасини ифодаловчи элементлар. Шу қарашни назарда тутган ҳолда Г.Хегел предмет тушунчасига хос бўлган мантиқий сифат категорияларига, айнан белги маъносига

⁸⁵Бу масала И.М.Хайдаровнинг “Диалектика становления, функционирования и развития системного качества” (-Ташкент, 1984) асарида ёритилган.

⁸⁶Спиркин А.Г. Происхождение сознания. – М.: Наука, 1960. – С. 331.

⁸⁷Ўша манба – С. 340.

қуйидагича изоҳ берган эди: “Нарсанинг белгиси – бу унинг бошқаси билан алоқадорлиги, муносабати; белги(хусусият) бирор нарсанинг бошқа бир нарса билан муайян муносабати сифатидагина мавжуд.”

Тафаккур категорияларидан яна бири миқдор (количество) дир. Бу шундай мантиқий бирликки, предметнинг ташқи белгиларини, муайянлиги – унинг ҳажми, кенглиги, узунлиги, баландлиги кабиларни ифодалаб келади. Нарса белгилари миқдорининг даражаси ошиб бораверган сари унинг сифати ҳам ўзгаради. Бундай жараён миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришига ўтиши дейилади.⁸⁸ Буни тилдаги градуонимия ҳодисаси мисолида кўриш мумкин. Масалан, миқдор ўзгаришлари амалга ошаверган сари (уйдан харобагача ёки уйдан кошонагача) ўзининг энг охириги (ҳал қилувчи) чегарасига етгач, кескин сифат ўзгаришлари, сакраш содир бўлади: *уй – кошона – хароба*.

Аён бўладики, мантиқий категориялар ва уларни турли хил тилларда бериш воситаларини қиёсий ўрганиш тилшунослик назарияси учун ҳам, тил таълими учун ҳам аҳамиятли. Зеро, мантиқий категориянинг борлиқ, реал воқелик билан боғланиши лисоний категория ва маъноларнинг булар билан боғланишидан кўра бир поғона яқин ва буни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1-чизма

Воқелик	
Онг (тафаккур)	
мантиқий категория	лисоний категория

Демак, тил ва унинг таркибий қисмлари бўлмиш лисоний категориялар воқеликни бевосита эмас, балки билвосита – воқеликнинг онгдаги инъикоси, миллий тафаккурда шаклланиши ва мантиқий категорияларда системаланиши (муносабатлар асосида гуруҳларга бирлашиши) орқали акс эттиради. Лекин бу ерда келтирилган қатор ҳали тўлиқ эмас. Чунки ҳар бир лисоний категория бу категориянинг умумлисоний ёки хусусийлиги, умумлисоний бўлса ҳам, хусусий бўлса ҳам, қайси муайян тилда воқеаниши ва бу тилнинг умумлисоний типологик ҳамда соф хусусий-индивидуал (такрорланмас) сифатлари билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳар бир тилда бетакрор ўзликка эга. Шунинг учун 1- чизма бирмунча тўлдирилиши лозим (2-чизма):

2-чизма

Воқелик	
онг (тафаккур)	
мантиқий категория	лисоний тизим
	лисоний категория

Объектив воқеликдаги барча нарса ва ҳодисалар, мавҳумлик ва аниқлик (умумий ва хусусий ҳодисалар) бир-бири билан зич алоқада, таъсирда бўлгани каби тафаккур категориялари ва тил категориялари ҳам ўзаро уйғунликда ривожланади. Тил мавҳум, умумлашган, кузатишда берилмаган (нутқ билан оппозицияда) унсурларнинг муштараклиги, системаси сифатида энг умумий,

⁸⁸Хайдаров И. М. Особенности действия закона взаимоперехода количественных и качественных изменений в современных условиях (09.620 - Диалектический и исторический материализм): Автор. дисс. . . канд. филос. наук. – Ташкент, 1971.

юксак тафаккур категорияларини юзага чиқариш воситаси эканлиги мантикий ва грамматик категориялар муносабатида қайта-қайта ўз исботини топади.

Мантикий категориялар моҳиятан нолисоний бўлганлиги (онг, тафаккур ҳодисасига асосланиши) сабабли лисоний категорияларни белгилаш ва, хусусан, ажратишга асос бўла олмайди; лисоний категориялар соф лисоний асосларда ажратилади, лекин мантикий категорияларнинг лисоний ифодаси, хусусан, бу йўналишдаги қиёсий-типологик тадқиқотлар фан учун аҳамиятли.

Концепт, тушунча, сўз. Концепт – билимлар мажмуи.⁸⁹ Билиш ва тушуниш *чуқурлик* ва *аниқлик* сўзлари билан муайянлашади. Шунингдек, билиш борлик ҳодисаларига, тушуниш уларнинг замиридаги моҳиятга алоқадор тушунчалардир. Яъни инсон кўп нарсаларни билиши, лекин уларнинг моҳиятини англамаслиги мумкин. Буни Алишер Навоий “Лисонут-тайр” достонида “Кўрлар ва фил ҳикояти” орқали бадиий ифодалаган. Кўрлар фил ҳақида кўп нарсаларни билишади, лекин филнинг моҳиятини англаб етмаганлар. Ориф эса уларнинг билимларини умумлаштириш орқали фил моҳиятини англайди. Шу маънода кўрларнинг фил ҳақидаги билимларини чуқур, орифнинг фил моҳияти ҳақидаги тушунчасини аниқ дейишимиз мумкин. Тушунчадан эса маъно келиб чиқади. Бугунги кунда замонавий когнитив тилшунослик ёки лингвокогнитология (биз уларни фарқлаш тарафдоримиз⁹⁰) тушунча замиридаги билимларнинг системавий муносабатларини тадқиқ қилиш билан шуғулланмоқда. Билимлар система характериға эга бўлмас экан, у тасаввурлигича қолади. Барқарор (система)лашган билимлар концепт табиатига эга бўлади. Концепт моҳиятини тушунча ва сўз категориялари билан яхлит парадигмада, уларнинг умумий ва фарқли жиҳатларини текширмасдан тушунтириб бўлмайди. Яқин вақтгача тушунча талқинларда тўғридан-тўғри борлик билан сунъий равишда боғланар эди. Когнитология самараси ўлароқ бу сунъийликка барҳам берилмоқда ва “қолдириб кетилган” бўғин – концепт чуқур ва атрофлича тадқиқ қилинмоқда. Занжир қанчалик қалин бўғинлардан тузилмасин, ундаги бир заиф бўғин ҳам унинг мустаҳкамлигига путур етказди, демак, концептнинг ўрганилиши “тасаввур-концепт-тушунча-маъно” занжирини мукаммаллаштиради ва, шу билан бирга, тушунча ва маъно (сўз) ҳақида бизга маълум ва тан олинган қарашларни ўзгартириб юбориши ҳам мумкин. Масалан, концептнинг миллийлиги кенг эътироф этилар экан, бу, ўз-

⁸⁹Қаранг: “концепт (concept; konzept) – термин, служащий объяснению единиц ментальных или психических ресурсов нашего сознания и той информационной структуры, которая отражает знание и опыт человека”: Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – С. 90.

⁹⁰Тилшуносликнинг ўрганиш объекти ҳар қандай ҳолатда ҳам тилдир. Шу маънода тилшуносликнинг психолингвистика, лингвокультурология, социолингвистика, когнитив лингвистика, прагматика каби йўналишларининг ўрганиш объекти умумий, яъни тилдан бошқа нарса бўлиши мумкин эмас. Масалан, прагматика тил имкониятларининг прагматик хусусиятларини “тил→мулоқот системаси” йўналишида ўрганса, у тилшуносликнинг, акс ҳолда прагматиканинг таркибий қисми саналади. Когнитив тилшунослик ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Модомики, ўрганиш объекти тил экан, когнитив тилшунослик ўз тадқиқ масалаларини тил→мантик→борлик йўналишида, яъни маънодан тушунчага, тушунчадан концептга, концептдан борликка йўналган ҳолда ўрганиши лозим. Акс ҳолда у мантик, психология каби фанларнинг таркибий қисми бўлиб қолади. Шунинг учун номлари шартли бўлган “концептдан тилга” йўналишидаги когнитив лингвистикани “тилдан концептга” тамойили асосида иш кўрувчи лингвокогнитологиядан фарқлаш лозим. Йўналишлар моҳиятини англашда ҳам мантиқан юқорида айтилган чуқурлик ва аниқлик тушунчаларига таянмоқ мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Ўзидан, тушунчанинг ҳам байналмилаллиги ҳақидаги “мумтоз” ақидаларга раҳна солиши мумкин.

Тушунча – концептнинг “мағзи”. Воқеликнинг инсон онгида акс этиш жараёни – жуда мураккаб ҳодиса. Бунга ҳиссий (бундан тасаввурлар ҳосил бўлади) ҳамда мантиқий билиш (бундан концепт ва тушунча ҳосил бўлади) орқали эришилади. Улар шундай изчил ва босқичма-босқич ҳодисаларки, воқеаларни сезиш, туйиш, идрок этиш, улар ҳақида тасаввур, билим ва, ниҳоят, тушунча ҳосил қилиш жараёни кетма-кет содир бўлади. Масалан, маълум бир фильм (айтайлик, “Келинлар кўзғолони”)ни кўраётганда воқеларни сезги аъзолари – кўз ва қулоқ фаолиятига таяниб қабул қиламиз, онг ва хотирамизда мавжуд бўлган ахборот билан қиёслаб идрок этамиз – укамиз, тушунамиз. Шунинг маҳсули ўлароқ, тафаккуримизда мазкур фильм ҳақида анча абстракт, умумий бир ахборот (маълумот) ҳосил бўлади, бу – шу фильм ҳақида бизнинг онгимиздаги **тасаввурдир**. Бу тасаввур бизнинг онгимизда манзарали, иллюзиор – кўз олдида гавдаланувчидир. Лекин бу манзаравий тасаввур ҳали билим ёки тушунча эмас. **Тушунча даражасига кўтарилиш учун тасаввур муносабатлар тизимига киришиб, концепт даражасига, яъни системалашган билим даражасига, сўнгра бу концепт жузъийликлардан, манзаравийликдан холи бўлиши, юксак умумийлик даражасига кўтарилиши лозим.** Фильмнинг муаллифи, яратилиш даври, образлар системаси, сюжети, композицияси, ғояси, бадий хусусиятлари, асар ҳақидаги фикрлар, аҳамияти (бу қаторни анча давом эттириш мумкин) кабилар ҳақидаги тўлиқ ва системали тасаввур ҳосил қилинган, концепт шаклланди дейиш мумкин. Тасаввурнинг юқори даражаси (яъни тўлиқ ва системали тасаввур)да **концепт** туғилади.

Фильмнинг шаклий ва мазмуний томонларини ўзга фильмлар ва шу йўналишда ахборот берувчи бошқа манба (ёзма асарлар, оғзаки ривоятлар каби) лар билан қиёслаб, ўхшашлик ва фарқларини аниқлаб, унинг бошқа фильм ва ахборот манбалари билан муносабатларини – умумийлик ёки уйғунлигини ҳамда ажралиб турувчи жиҳатларини (ўхшаш ва зид томонлари, белги-хусусиятлари – сифатларини) онгимизда юқори даражадаги умумий бир яхлитликка бирлаштирамиз. Мана шу умумлашма айтилган фильм ҳақидаги **тушунчадир**. Бу тушунча шу фильм билан узвий боғланган бўлиб, “Келинлар кўзғолони” фильми бу тушунчанинг шакл томони, уни дейлик, “Келинлар кўзғолони” ҳикоясидан, “Келинлар кўзғолони” пьесаси ва “Келинлар кўзғолони” спектаклидан фарқлаб туради. *“Келинлар кўзғолони” фильми* тушунчасининг мазмун томонини ўша фильмдан олинган ахборот мажмуаси, фильмнинг санъат асари сифатида шу ахборотни етказиш хусусиятлари ҳақидаги билимлар ташкил этади. Демак, тушунча инсоний билиш жараёни маҳсули бўлиб, **гўё билиш натижалари (концепт) солиб қўйиладиган идиш ва қутичаларга ўхшайди**; хазинада – онгда, хотирада бу идишлар юксак тартиб билан каттароқ идишларга (категорияларга), улар эса махсус жавонларга, жавонлар хоналарга шу даражада қатъий тартиб ва қулайлик билан жойлаштириладики, киши сўзлаётган пайтида – ҳеч қийналмай юз минглаб тушунчалар ичидан кераклисини вақт сарфламай топа олади ва

қўллайди. Концептнинг барқарорлиги ва тўлиқлиги, мукамаллиги ва изчиллиги тушунчанинг сифатини белгилайди.

Тушунча сезиш-идрок-тасаввур билан биргаликда ўқиш, эшитиш, тушунтириш орқали ҳам қабул қилиниши мумкин. Демак, **тушунча нафақат концепт идиши, балки уни узатиш воситаси ҳамдир.**

Тушунча – материянинг олий маҳсули бўлмиш миянинг юксак даражадаги маҳсулидир. ⁹¹**Тушунчанинг сезги, идрок ва тасаввур ва концептдан фарқи шундаки, у муайян белги ва жиҳатларни эмас, балки у концептдаги энг умумий, энг муҳим умумлашмаларнигина сақлаб қолади.** Тушунча учун умумийлик хос. ЎТИЛда тушунчага қуйидаги изоҳ берилган:

“ТУШУНЧА1 Предмет ва ҳодисаларнинг мантиқан ажратилган муҳим белгиларини умумлаштириб, бирлаштириб акс эттирувчи тасаввур. Сўз *туркумлари ҳақидаги тушунча. Материя ҳақидаги тушунча. Қўшимча қиймат тушунчаси.* **2**Умуман нарсалар, ҳодисалар ҳақидаги тасаввур, тушуниш. *Қишлоққа янги замоннинг янги одамлари келар... ва янги ном, янги тушунча олиб келардилар.* П. Турсун. Ўқитувчи.” “Советский энциклопедический словарь”да эса шундай таърифни кўриш мумкин: *“Понятие –1. филос. форма мышления, отражающая существенные свойства, связи и отношения предметов и явлений. Основная логическая функция П. – выделение общего, которое достигается посредством отвлечения от всех особенностей отдельных предметов данного класса.*

2. В логике – мысль, в которой обобщаются и выделяются предметы некоторого класса определенным общим и в совокупности специфичным для них признаком. . . “92

Маълум бўладики, концепт “мағзи”бўлган тушунча – объектив воқеликнинг тафаккурдаги умумлашмаси бўлиб, предметларнинг энг муҳим белгиларини, моҳиятини мужассам этиши билан характерланади.

Концепт ва тушунчанинг ҳосил бўлиш босқичлари, мантиқ ва психологиянинг, тушунчаларнинг таснифи ва ўзаро муносабати масалалари – когнитология ва мантиқ фанларининг тадқиқ манбаи. Бизни бевосита қизиқтирган масала тушунча ва сўзнинг ўзаро муносабатидир.

Концепт, тушунча ва сўз муносабати. Юқорида концепт ва тушунчага берилган шарҳдан ўқувчи тасаввур ва билимнинг тушунча даражасига кўтарилишида сўзнинг аҳамиятини илғаб олган бўлиши мумкин – предмет, белги-хусусият, воқеа, муносабат кабилар ҳақида манзаравий тасаввур яхлитлашиб, система ҳосил қилади, билимларнинг бутунлигидан иборат концептга айланади, у сўз қобиғига киргач, тушунча даражасига кўтарилади. Сўз тушунчанинг моддий қобиғини, шакллантирувчи ва ичида сақлаб турувчи “идиш”ини ташкил этса, тушунча сўзнинг мазмун томони – маъносига асос бўлади. Маъно тушунчанинг энг умумий, характерли жиҳатларини ўзида мужассамлаштиради. Айтиш мумкинки, умумлаштиришлар натижасида тасаввурлар концептга, концепт тушунчага, тушунча эса маъно даражасига кўтарилади. Буни шартли равишда шундай тасаввур қилиш мумкин:

⁹¹Хайруллаев М. , Ҳақбердиев М. Мантиқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – Б. 105.

⁹²Советский энциклопедический словарь. – М.: Изд. ИЗД. СЭ , 1981.

Маъно															
Тушунча								Тушунча							
Концет				Концепт				Концепт				Концепт			
Тасавву		Тасавву		Тасавву		Тасавву		Тасавву		Тасавву		Тасавву		Тасавву	
р	р	р	р	р	р	р	р	р	р	р	р	р	р	р	
Бо	Бо	Бо	Бо	Бо	Бо	Бо	Бо	Бо	Бо	Бо	Бо	Бо	Бо	Бо	Бо
рл	рл	рл	рл	рл	рл	рл	рл	рл	рл	рл	рл	рл	рл	рл	рл
ик	ик	ик	ик	ик	ик	ик	ик	ик	ик	ик	ик	ик	ик	ик	ик
хо	хо	хо	хо	хо	хо	хо	хо	хо	хо	хо	хо	хо	хо	хо	хо
ди	ди	ди	ди	ди	ди	ди	ди	ди	ди	ди	ди	ди	ди	ди	ди
сал	сал	сал	сал	сал	сал	сал	сал	сал	сал	сал	сал	сал	сал	сал	сал
ар	ар	ар	ар	ар	ар	ар	ар	ар	ар	ар	ар	ар	ар	ар	ар
и	и	и	и	и	и	и	и	и	и	и	и	и	и	и	и

Концепт, тушунча ва сўз орасидаги изчил алоқа – ниҳоятда кенг масала. Бунга жамият, миллийлик, воқелик ва реаллик муносабатлари катта таъсир кўрсатади. Масалан, ўзбеклар “қор” тушунчасини бир сўз билан атайди, эскимослар эса тахминан ўнта сўз билан қор турларини фарқлайди ва, аксинча, биз отнинг эллиқдан ортиқ турини алоҳида-алоҳида сўз билан ажратамиз. Эскимослар тилида “от” тушунчасини ифодалаш учун сўз борми ёки йўқми, бу масала бизга қоронғи. Ўзбек учун, бир томондан от, иккинчи томондан, байтал, бия, айғир, қулун, той, ғўнан, дўнан, арғумоқ(ўз ичига олиш муносабатларида турган бўлса ҳам) тушунчаларми-йўқми? **Демак, сўз ва унинг шакли ҳамда маънолари, ҳамда концептнинг миллийлигига ҳеч қандай шубҳа бўлмаганидек, тушунчанинг ҳам миллийлиги масаласини кун тартибига қўйиш лозим.** Тушунча нафақат миллий, ҳатто балки маълум даражада ҳар бир инсонда маълум маъно ва миқдорда индивидуал табиатга эга, чунки у инсоннинг билим ва тажрибаси, қолаверса ҳаёти, фаолияти, тарбия ва маданияти билан, ўй-фикрлари-ю одатлари, дунёқараши ҳамда маънавий дунёси билан алоқадор. Шу боис тушунчани ривожлантириш ва юксалтириш, шу орқали нутқни ўстириш билим ва мантиқий билишга, тажриба ва интилишга боғлиқ. Бунинг барчаси – сўз-тушунча-концепт боғланиши – тил-тафаккур боғланишидек барқарор, бири иккинчисини талаб этадиган, бир-бирисиз мавжуд бўла олмайдиган диалектик бирлик эканлигидан далолат беради. Шундай яқин алоқа ва боғланишда бўлган ҳолда тасаввур концептга, концепт тушунчага, тушунча сўзга тенг эмас ва уларнинг ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари бор.

Биринчидан, сўз ташқи – моддий ҳамда ички – мазмун томонларидан иборат. Шу туфайли сўзни лексикологияда мазмун томонидан, фонетика, морфологияда ифода томондан текшириш мумкин. Концепт ва тушунча эса бир томонлама, у – абстракциядан, умумлаштиришдан иборат. Шунинг учун ҳам концепт ва тушунчанинг ташқи структурасини ўрганиб бўлмайди. Сўз эса ўзининг маъноси билангина концепт ва тушунча билан боғланади. Концепт ва тушунча онгимизда фақат мазмун томондан система ҳосил қилади, сўз эса

семантик системага ҳам, грамматик, лексик, морфологик, стилистик ва бошқа доираларга ҳам тортилади. Шу асосда сўз ва тушунча, концепт муносабатида биринчи антиномия (зидланиш) ни **“сўз икки томонли лисоний бирлик, концепт ва тушунча эса бир томонли бўлиб, тафаккур бирлигидир”** деб бериш мумкин.

Иккинчидан, сўзлар мустақил, ёрдамчи ва сўз-гапларга ажралади, концепт ва тушунча билан боғлиқлик эса мустақил сўзларнинг бир қисми – олмош туркумидан бошқаларига хос. Ёрдамчи сўз, олмош концепт ва тушунча билан боғланмаган. Ундов, модал, тақлид ва тақлиф-ишора (масалан, *оҳ, албатта, тиқ-тиқ, ма*) сўзларнинг концепт ва тушунча билан боғланганлиги мунозарали. Бундан ташқари, концепт ва тушунча нафақат сўз билан, балки сўз бирикмаси ва уланинг занжирлари билан ҳам ифодаданади. Масалан, *аёллар кийими, “Келинлар қўзғолони” ҳикояси, “Келинлар қўзғолони” пьесаси, “Келинлар қўзғолони” спектакли, “Келинлар қўзғолони” фильми* каби. Шу асосда сўз, тушунча, концепт муносабатида иккинчи антиномияни **“барча сўзлар ҳам тушунча ва концептнинг шакли эмас ва тушунча ва концептнинг шакли фақат сўз ҳам эмас”** деб бериш мумкин. Шу зидланишга асос сифатида концепт ва тушунча олинганда “концепт ва тушунча сўз билан ҳам (олим), сўзлар қўшилмаси билан ҳам (*Абу Наср Форобий*), сўз бирикмаси билан ҳам (*Муаллими соний, Шарқ Аристотели*), гап билан ҳам (*Форобий – Шарқ Аристотели*) ифодаланади” дейиш мумкин. Шунинг учун соф мантикий нуктаи назардан урғочи от – байтал, қулунли от – бия, онанинг акаси – тоға айни бир тушунчанинг шакллари дидир. Лекин уларни синоним деб аташ мумкин эмас, чунки улардан бири сўз, бошқаси эса сўз бирикмаси бўлиб, турли лисоний сатҳ бирикларидир.

Учинчидан, тилда айни бир концепт ёки тушунча нафақат турли сатҳ бириклари билан, балки айни бир сатҳнинг бир неча бирлиги билан ҳам берилиши мумкин (синонимия): *кичик – майда, ўрганмоқ – ўзлаштирмақ, ўлмоқ – вафот этмоқ . .* ва, аксинча, айни бир сўз бир неча тушунчани ифодалаши ҳам мумкин (омонимия): *от – исм – ном; от – маркаб – улов. . .* Бундан ташқари, тилда яна шундай ҳодисалар мавжудки, уларда сўз – сўз маъноси – тушунча, концепт муносабатларидаги номутаносиблик яққол кўриниб туради. Б.А.Плотников қуйидаги далилни келтиради: *“Диалектические соотношения содержания и формы языковых единиц наблюдается и в случаях эмантисемии, когда одна и та же материальная форма слова вливает в себе понятия с противоположными значениями. . . Так, например, слово “герой” может относиться к человеку, совершившему боевой или трудовой подвиг, и в ироническом смысле – к человеку, совершившему неблагоприятный поступок (ср. также эмантисемию в словах задуть- задуть доменную печь, но задуть свечу, разбить –разбить стакан, но разбить сквер, убрать мусор, но убрать елку и т. д.”*

Шу асосда сўз-тушунча-концепт муносабатларида учинчи антиномияни **“айни бир тушунча ёки концепт бир неча сўз билан ва бир неча концепт ва тушунча айни бир сўз билан ифодаланиши мумкин”** деб бериш мумкин. Шу боисдан когнитологияда “бахт” концепти, мантиқда “бахт” тушунчаси шартли

равишда сўздан фарқлаш мақсадида қўштирноқ билан берилади.

Тўртинчдан, концепт ва тушунча тафаккур бирлиги, борлик алоҳидаликлари ва муносабатларидаги умумий ва муҳим томонларнинг онгдаги инъикоси бўлган ҳолда баҳолаш, унга кимнингдир муносабати қўшимча (ёндош, ҳамроҳ) маънолари хос эмас; у баҳо маъносидан холидир.⁹³ Сўз эса, аксинча, коннотатив (қўшимча услубий) маъно бўёғисиз бўлмайди. Масалан, *турқ – ангор – афт – башара – ЮЗ – чеҳра – жамол – ораз – узор – рухсор*. . . сирасида юз лексемаси бўёқсиз эмас, балки бетараф бўёкли. Шу хусусият асосида тўртинчи антиномияни **“концепт ва тушунча учун қўшимча маъно хос эмас, сўз эса қўшимча маъносиз бўлолмайди”** деб шакллантириш мумкин. *Қизча* сўзига эътибор берайлик. Бунда икки тушунча – “қиз” тушунчаси ҳамда “кичрайтириш” маъноси ёки тушунчаси мавжуд, яъни “кичкина қиз” тушунчасини берувчи бир ифода. Демак, икки ва ундан ортиқ тушунча худди шундай ҳолатда биргина сўз билан ифодаланиши мумкин.

Бешинчидан, концепт ёрқин динамик табиатли бўлиб, тушунча нисбий статик табиатга эга бўлса-да, у ҳам тарихий тараққиёт натижасида ўзгариши, ҳатто ўз аксига ўтиши ва бу сўзга таъсир этмаслиги, шунингдек, сўз тамоман ўзгариб, концепт ва тушунчага мутлақо таъсир этмаслиги мумкин. Биринчи ҳолатни биз Ер ва Қуёш ҳақидаги бундан юз йил олдинги ва бугунги тасаввур, билим ва тушунчаларимизнинг қиёсида кўришимиз мумкин. Иккинчи ҳолатни бундан 20 йил олдин кенг ишлатилдан *ревизия, трагедия, область, министр* сўзларининг *тафтиш, фожеа, вилоят, вазир* сўзлари билан алмашганида кўраимиз. Шу асосда “сўз ўзгариб, концепт ва тушунча ўзгармаслиги ва, аксинча, концепт ва тушунча ўзгариб сўз ўзгармаслиги мумкинлиги”, баъзан ҳар иккаласининг ҳам ўзгариши мумкинлиги ҳақидаги бешинчи антиномияни ифодалаш мумкин.

Хулоса шуки, фикрлаш ва унинг натижаси ўлароқ сўзлаш қобилияти – инсоннинг икки буюк ютуғи. Тафаккур шакли бўлмиш тушунча умумийлиги, мавҳумлиги билан сўздан фарқ қилади. Тушунчанинг вазифаси, ўзига хослиги – предмет, воқеа, ҳодисалар моҳиятини акс эттиришдан иборат.

Когнитология концептни, мантиқ фани тушунчани ўрганар экан, уларни ҳосил қилиш йўли ва механизмларига таянади. Улар таққослаш, анализ, синтез, умумлаштириш, абстракция кабилардир. Бу мантикий усуллар мантикий билиш, ақлий меҳнат жараёнида катта роль ўйнайди.

Сўз – инсон онги, юксак тафаккури маҳсули, у концепт ва тушунчалар билан алоқадор. Сўз ва тушунча ўзаро диалектик муносабатда бўлганлиги боис, концепт, тушунча ва сўз орасида номувофиқлик ҳам, мувофиқлик ҳам бўлиши мумкин. Бу тилнинг – серқирралиги, ниҳоятда кенг имконият ва шароитга эгалигидан далолат беради.

Концепт ва тушунча – инсоний билиш ва тафаккур маҳсули, сўз унинг воқеланиш шакли. Инсоният, жамият, маданият ва маънавият ҳамиша ривожланишда экан, бу уч унсур ҳам мутараққий бўлиб, бир-бирига таъсир этади, ўзгаради ва янгиланади.

⁹³Чунки “муносабат”, “ижобийлик”, “салбийлик”, “бетарафлик/нейтраллик”, шунингдек, “сўзловчи”, “тингловчи” кабиларнинг ҳар бири алоҳида тушунчалардир.

Хукм ва гап. Хукм ҳақида тушунча. Тушунчалар муносабатни, яъни нарса ва ҳодисаларнинг объектив борлиқдаги зиддиятли табиатини, уларнинг диалектик муносабатини ифодалаш натижасида фикр пайдо бўлади. Фикр ҳукм орқали воқеланади. “Хукм фикр бўлиб, унда бирор нарса ҳақида нимадир тасдиқ қилинади ёки инкор этилади. Фикрнинг манбаи – реал борлиқ. Масалан, *Барглр шитирлади*. Реал борлиқда барглр ва уларнинг ҳаракати мавжуд, борлиқдаги бу предмет ва унинг ҳаракати онгда акс этиб, икки тушунча (предмет – барглр ҳақидаги тушунча ва унинг белгиси – ҳаракати ҳақидаги тушунча) шаклланади ва бу тушунчаларнинг қўшилиши ҳукмни, фикрни келтириб чиқаради.”⁹⁴ Демак, ҳукм бирор предмет, воқеа ё ҳодиса ҳақидаги тасдиқ ёхуд инкор фикрдир. Тафаккур барча инсонлар (улар қайси тилда гаплашишларидан қатъи назар) учун объектив реалликни, олам асосидаги, ривожланишидаги диалектик қонуниятларни акс эттириш воситаси бўлганидек, тафаккур категорияси бўлган ҳукм ҳам реал боғланишларни, нарса муносабатларини ифодалайди. Масалан, *Копток – думалоқ*. Копток реал борлиқдаги (биздан ва онгимиздан ташқарида бўлган, онгимиз, сезги аъзоларимизга таъсир этадиган) маълум бир воқелик, думалоқлик воқеликдаги мавжудотларнинг белгиларидан, шакллари ҳақидаги тасаввурлардан бири. “Копток – думалоқ” ҳукмида шу икки тушунча ва уларни атаб келаётган сўзлар бирлашади ва ҳукм юзага келади. Шу туфайли чин ва хато ҳукм фарқланади. Чин ҳукм нарса ва ҳодисалар муносабатининг объектив реалликка мослигини англатса, хато ҳукм унинг аксини кўрсатади: *Копток – учбурчак*. *Копток – думалоқ* ҳукмида унинг мазмуни билан борлиқдаги муносабатлар мос келади, шу боис бу ҳукм чин саналади. *Копток – учбурчак* ҳукмида бундай мувофиқлик йўқ ва бу – хато ҳукм. Шу асосда ҳукм ҳамиша икки аъзоли – у субъект ва предикат қисмлардан иборат.⁹⁵ СЕС(Советский энциклопедический словарь)да ҳукм(суждение)га қуйидагича таъриф келтирилади: “1) *то же, что высказывание*; 2) *умственный акт, реализующий отношение говорящего к содержанию высказываемой мысли и связанный с убеждением или сомнением в её истинности или ложности.*”

Мантиқ ва тилшунослик муносабатларнинг икки тури – атрибутив ва предикатив муносабатларни ажратади. Икки ва ундан ортиқ тушунчанинг белги (сифат) ва нарса (мавжудот, ҳодиса) муносабатлари билан боғланиши атрибутив бирикмани ҳосил қилади. Атрибутив бирикма мазмунан тушунчага тенг ва бошқа – ҳажми ундан каттароқ бўлган тушунчага тобеланади(таркибига киради). Масалан, *ўқиш китоби* бирикмаси “китоб” тушунчасининг, *молга қул* бирикмаси “қул”, *худодан қўрқмоқ* бирикмаси “қўрқмоқ” тушунчасининг таркибига киради.

Икки ва ундан ортиқ тушунчанинг тасдиқ/инкор муносабатлари билан боғланиши предикатив боғланишни, предикатив боғланиш эса ҳукм мантикий категориясини ҳосил қилади. Ҳукм предикати субъект тушунчасига нисбатан

⁹⁴ Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1963. – Б. 115.

⁹⁵ Мумтоз мантиқ фанида “субъект” маъносида *мавзу* (араб. *вазъ* (“яъни баён манбаи” сўзидан) ва “предикат” маъносида *маҳмул* (араб. “юкланган”, “орттирилган”) атамалари қўлланган. Лекин ҳозирги мантиқ фанида ҳам *субъект* ва *предикат* атамалари ўзлашганлиги сабабли биз ҳам улардан фойдаланамиз.

кенг, умумий, уни белгилаб, тасвирлаб келадиган тушунча. Оддий бир ҳукмда умумийлик ва алоҳидалик диалектикаси бутун мураккаблиги билан ўз аксини топади. Масалан, *Булбул – қуш*. “Булбул” тушунчаси қушларнинг бир турини маълум бир жинсга бирлаштирмақда. Қуш ва булбул тенг ҳам, бир-биридан узилган ҳам эмас; қуш жинси фақат булбулдан иборат эмас, иккинчидан, булбулга хос бўлган барча сифатлар (масалан, кичик жуссалилик ва мусикий овоз) ҳамма қушларга хос эмас. Шу боис ҳукм объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисалар моҳиятининг умумий зиддиятларини акс этириши билан тафаккурнинг энг муҳим шакли мавқеида туради.

Баъзи олимлар ҳукм таркибини учга – субъект, предикат ва боғлама (*рус. связка*) га бўладилар.⁹⁶ Бунда боғлама сифатида кесимлик кўрсаткичи (*–дир / эмасдир* (ўзб.) / *есть* (*рус.*) / *ист* (*нем.*) / *ат* (*ингл.*) / *аст/ҳаст*(форс-тож.) х.) юзага чиқади. Ҳукмнинг 2 ёки 3 қисмдан иборатлиги – мантиқ фанининг ўз ички муаммоси. Лекин тилшунослик нуқтаи назаридан фикр ифодасини 3 таркибли деб санаш маъқул⁹⁷, Зеро, ҳукмнинг тилдаги муқобили – гапнинг кесим таркиби ҳаммиша мураккаб бўлиб, энг кичик кўриниши [WPm] (яъни “атов бирлиги+кесимлик кўрсаткичи”) курилишига эга.

Мантиқ фанининг ҳукм билан алоқадор бўлган хусусий муаммоларидан яна бири сўроқ, ундов ва буйруқ гапларда ҳам ҳукм мавжудлиги ёки йўқлиги масаласи. Уларда тасдиқ ёки инкор маъноси ноаниқлиги сабабли бундай гаплар мустақил ҳукм эмас, деган қараш мантиқшуносликда Арасту давридан бошлаб ҳозиргача мунозара бўлиб келмоқда.⁹⁸

Ҳукмнинг гап билан боғлиқлиги. Ҳукмнинг тилда ифодаланиш шакли – гап. Гап лисоний категория, у тилшуносликнинг синтаксис бўлими объекти. У коммуникатив (алоқа-аралашув вазифасини бажарувчи) бирлик, фикрни ифодалаш ва узатиш, яъни фикр алмашиш учун хизмат қилади. Гап мантикий-предикатив муносабатнинг лисоний ифодаси бўлган эга-кесимнинг синтактик боғланиши натижасида юзага келади. Демак, гап ҳукмнинг тилдаги шакли, тафаккур маҳсулини тилда (аниқроғи, нутқда) ифодалаш учун хизмат қилади. Гап – тугалланган маъно ва тугалланган оҳангга эга бўлган нутқий бирлик. Ҳукм ва гапнинг ўзаро муносабатини ўрганар эканмиз, аввало, улар орасида қуйидагича мутаносибликка эътибор бериш лозим: *Отам ўқитувчидир* ҳукми ва гапида *отам* бирлиги мантиқан субъект (S), грамматик жиҳатдан эга (Э)дир. *Ўқитувчи* қисми мантиқан предикат (P), грамматик кесим (K) бўлиб, *–дир* мантиқан боғлама (Б), грамматик жиҳатдам кесимлик кўрсаткичи – аффикси (А) дир. Юқорида келтирилган ҳукм–гапда S = Э, P = K, Б = А муносабатлари, яъни мантикий ва грамматик ҳодисаларнинг ўзаро мутаносиблиги воқеланган. Мана шундай мутаносибликни *Каримжон ухлади, Бола югуряпти, Қизча*

⁹⁶Қаранг: Таванц Р.В. Вопросы теории суждения. – М.: Наука, 1955. – С. 37–38; Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1963. – Б. 116.

⁹⁷Мантиқ фанида ҳукмнинг уч таркиблиги сифатида қаралишининг мантиқни тил ҳодисаларига бўйсундирилиши сифатида баҳоланиши бежиз эмас.

⁹⁸Фанда диалектик позицияда турмаган тадқиқотчилар ўрганиш манбаидаги бундай онтологик зиддиятларни, одатда, фандан четлаштириб, ёндош фанлар таъсирида вужудга келган ва бу фан учун бегона бўлган сунъий муаммолар сифатида баҳолайдилар. Хусусан, юқорида саналган муаммолар тилшуносликнинг мантиққа таъсири сифатида қаралади.

ўқияпти каби ҳукм-гапларда ҳам кўрамиз. Ҳукм ва гап таркибий қисмлари орасида ўзаро мутаносиблик мана шундай ҳолатлар билан чекланади, холос. *Чиройли қизча баланд овоз билан китоб ўқимоқда* гапида юқорида кўрилган мутаносиблик бўлмайди, чунки бу гапнинг грамматик бўлинишида эга ва кесим каби гап бўлакларидан ташқари аниқловчи ва ҳол ҳам бор. Мантиқан эса бу ҳукм S (*чиройли қизча*) ва P (*баланд овоз билан китоб ўқи-*) ҳамда Б (*-моқда*) қисмларидан иборат.

Шу асосда биз ҳукм ва гап орасидаги қуйидаги фарқларни ажратишимиз мумкин.

Биринчидан, ҳукм ҳамиша икки асосий ва бир боғлама қисмдан иборат, гап эса эга, кесимдан ташқари бошқа бўлакларни ҳам ўз ичига олади.

Иккинчидан, бир гапда (масалан, *Ўзбекистон – мустақил республика* гапида) мантиқий урғу қайси бўлакка қўйилиши ва гапнинг актуал бўлинишига боғлиқ равишда субъект (актуал тема) мавқеида ҳам, предикат (актуал рема) мавқеида ҳам шу гап таркибидаги ҳар қандай тушунча кела олади, гап бўлаклари мавқеи эса (ўрни ва шакли ўзгармаса) барқарордир. Ёки *Кеш Амир Темур томонидан обод қилинди* гапида *Кеш* эга, *обод қилинди* кесим, *Амир Темур тарафидан* тўлдирувчи мавқеида. Бу ҳукмда эса S – *Амир Темур*, P эса *Кеш обод қилинди* қисмидир. Бундан гапнинг бўлақларга ажралиши билан шу гап замирида яширинган ҳукмнинг тушунчаларга ва S, P га бўлиниши кўп ҳолларда бир-бирига мос келмайди деган хулосага келиш мумкин.

Учинчидан, айрим *Тоққа чиқилади, Бу ишни тезда бажариш лозим* каби шахссиз гапларда эга мутлақо йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас. Улар – бир таркибли гаплар. Ҳукм эса ҳеч қачон бир таркибли бўлмайди. Юқорида келтирилган гапларда ифодаланган ҳукм мажҳул (номаълум, ноаниқ, лекин мавжуд) субъектлик ҳукм саналади. Демак, **гап бир таркибли ҳам, икки таркибли ҳам бўла олади, ҳукм эса ҳамиша икки таркибдир.**

Тўртинчидан, мантиқий [S – P] предикатив муносабати ҳамма вақт ҳам эга-кесим муносабатига тўғри келавермайди. Масалан:

Каримжон келгач, дарсни бошлади.

Каримжон келгач, Салимжон дарсни бошлади.

Каримжон келди, Салимжон дарсни бошлади.

Каримжон келди, дарсни бошлади.

ҳукмларида 8 та [C – P] бор: 1) *Каримжон келгач*; 2) *Каримжон дарсни бошлади*; 3) *Каримжон келгач*; 4) *Салимжон дарсни бошлади*; 5) *Каримжон келди*; 6) *Салимжон дарсни бошлади*; 7) *Каримжон келди*; 8) *Каримжон дарсни бошлади*.

Бу ерда келтирилган гапларда эса 6 та кесим шакли бор, холос (*Каримжон келгач* бирикмасида мантиқий предикатив алоқа бор, лекин эга –кесим алоқаси йўқ). Шу асосда ҳукм асосини ташкил этувчи мантиқий предикатив алоқа ҳамма вақт ҳам гап асосини ташкил этувчи эга-кесим (кесимлик) алоқасига тўғри келмайди, предикативлик кесимликдан кўра кенгдир дея изоҳлашга тўғри келади.

Бу масала туркий тилшуносликда алоҳида мавқе ва аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олиб, унинг устида бирмунча тўхталиш лозим:

предикативликнинг кесимликка мос келмаслиги ҳодисаси туркий тилларда ҳинд-европа тилларидан кўра кенгроқ тарқалган ва анча муаммолар туғдирган. Чунки туркий тилларда хусусий бажарувчили (субъектли, фоилли) равишдош (*Раҳимжон келгач / келибоқ / келгандан сўнг, келмасдан, ишга киришдик*), сифатдош (*Сиз ўқиган китоб қизиқарли эди*) кенгайган бирикмалари, *сочи узун қиз . . .* каби қурилмаларда предикатив алоқа мавжуд, лекин кесимлик муносабати йўқ. Бундай қурилмалар ҳинд-европа тиллари учун хос бўлмаганлиги, Ғарб тилларида гап билан берилиши сабабли мантиқий ва европача грамматик мезонлар асосида уларни гап сифатида баҳолаш ҳоллари кўп учрайди ва фанда (жумладан, ўзбек тилшунослигида) ҳар хил зиддиятлар, грамматик талқинларда ўнғайсизликлар туғдиради, масалан, қўшма гапга “икки ва ундан ортиқ содда гапларнинг мазмун ва оҳанг жиҳатдан бутунлиги” дея таъриф берилгани ҳолда *Раҳимжон келгач, Салимжон дарсни бошлади* сингари гаплар (иккита предикатив муносабат борлиги сабабли) қўшма гап дейилади. Ваҳоланки, қўшма гап таърифи асосида бундай қурилмаларни қўшма гап сифатида баҳолашда мантиқий хатолик бор. Бу хатони соф мантиқ нуқтаи назаридан силлогизмлар асосида аниқлаш мумкин:

1. Қўшма гап таркибий қисмлари – содда гаплар.
2. *Раҳимжон келгач, Салимжон дарсни бошлади* қўшма гап.
3. Демак, *Раҳимжон келгач* ва *Салимжон дарсни бошлади* содда гапдир.

Бу ҳукм *Салимжон дарсни бошлади* қисми учун тўғри, чунки у ҳақиқатан ҳам нутқда мустақил қўлланилиши ва маълум бир фикр англатиши мумкин. Лекин бу фикримиз гапнинг *Раҳимжон келгач* қисми учун хато, зеро бу таркибий қисм мустақил қўлланиш, алоҳида содда гап бўлиб келиш имкониятига эга эмас. Бунда $S = P$, $P = K$ бор, лекин $B = A$ (яъни мантиқий боғламанинг кесимлик аффиксларига тенглиги) йўқ. Шунинг учун *Раҳимжон келгач* таркибий қисмида мантиқий $[S - P]$ (яъни ҳукм) бўлиши мумкин, лекин грамматик $[Э - K]$ бўла олмайди, сабаби – *келгач* сўзи таркибида бу шаклга нутқда мустақил қўлланиш қобилиятини берувчи $[A]$ таркибий қисми йўқ. Шунинг учун у содда гап бўла олмайди. Демак, бу силлогизмнинг асосларида хато бор. У қуйидаги икки йўлдан бири ёрдамида тузатилиши мумкин:

а) биринчи асос тузатилади: “*қўшма гапнинг таркибий қисмлари содда гап бўлиши шарт эмас*”;

а) иккинчи асос тузатилади: “*... гапи қўшма гап эмас*. Шунинг учун А.Ғуломов ва М. Асқароваларнинг юқорида келтирилган *Раҳимжон келгач, Салимжон дарсни бошлади* каби гапларни қўшма гап сифатида талқин этувчи дарслигида “қўшма гапдаги . . . қисмлар мустақил содда гап, айрим гап саналмайди” деб алоҳида таъкидланади.⁹⁹

Бундай муносабатни *Сиз ўқиган китоб қизиқарли эди, Сочи узун қиз жилмайди, Раҳимжон, кўзлари чақнаб, қизга қаради, Сочлари – қоп-қора ва калта қирқилган* – қошлари устига тушиб турарди каби қурилмаларда ҳам, русча ҳазиломуз, диалектал шаклдаги *Сняв шляпу, дождь пошел* (Л.Толстой)¹⁰⁰ ҳодисаларда ҳам кўриш мумкин. Бу қўлланишларда $[S - P]$ мавжуд, лекин $[Э -$

⁹⁹Маҳмудов Н., Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Тошкент: Фан, 1992. – Б. 49.

¹⁰⁰Рус тили учун бу номсёрий шакл ва қўлланиш туркий тиллар таъсирида пайдо бўлган бўлиши мумкин.

К] йўқ.

Раҳимжон келди, Салимжон дарсни бошлади гапида бошқа ҳолатни кўрамиз. Бунда *келди* ҳам, *бошлади* ҳам [А] билан (яъни кесимлик аффикслари) билан шаклланган ва бемалол мустақил қўллана олади – мантиқий Р грамматик К га мос келади.

Мантиқий [S-P] ва грамматик [Э-К] номувофиқлиги сабабли тилшуносликнинг мантиқ билан чуқурроқ алоқада бўлган семантик синтаксис йўналишида грамматик гапдан ташқари *пропозиция* тушунчаси ажратилади. Пропозиция мантиқий ҳукмга грамматик гапдан кўра анча яқин.¹⁰¹ *Пропозиция* категорияси кўп ҳолларда мантиқий ва грамматик фарқларни ҳаспўшлашга хизмат қилади.

Назорат саволлари:

1. Тил ижтимоий ҳодисалар орасида қандай ўрин тутади?
2. Тил ва тафаккурнинг диалектал бирлиги ҳақида гапиринг.
4. Тилнинг тафаккур турларига муносабати қандай?
 1. Онг, тафаккур, тил тушунчаларининг алоқалари нимада кўринади?
 2. Сезгилар орқали билиш – фаҳмий (эмпирик) билиш; Ақл, тафаккур орқали билиш – идрокий (рационал) билишнинг мазмун моҳияти нимадан иборат?
 3. Тил ва тафаккур яхлитлиги ҳақида фикр билдиринг.
 4. Мантиқ ва тилшуносликнинг ўзаро алоқадорлигини изоҳланг.
 5. Мантиқий ва грамматик birlikлар орасидаги мувофиқлик ҳамда номувофиқликни айтинг?
 10. Мантиқий категория ва лингвистик категория қайсилар?
 11. Концепт, тушунча ва сўз муносабатини изоҳланг.
 12. Ҳукмнинг гап билан боғлиқлиги айтинг.

¹⁰¹Қаранг: Маҳмудов Н., Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992.

У.БИТИРУВ ИШЛАРИ УЧУН МАВЗУЛАР.

1. “Морфемика” модулини ўқитишда график органайзерлардан фойдаланиш
2. “Лексик мано тараққиёти” модулини ўқитишда интерфаол методлардан фойдаланиш
3. “Тил ва жамият” модулини ўқитишда график органайзерлардан фойдаланиш
4. “Ўзбек тили лексикасининг тарихий тараққиёти” модулини ўқитиш методикасини такомиллаштириш
5. “Юридик ёзма нутқнинг коммуникатив хусусиятлари” модулини ўқитишда кейс-стадидан фойдаланиш
6. “Равиш сўз туркуми” модулини ўқитишда график органайзерлардан фойдаланиш
7. Лойиҳа таълим технологияси асосида “Содда гап ва унинг турлари” модулини ўқитиш
8. “Лексикология” модулини ўқитишда муаммоли таълим технологиясидан фойдаланиш
9. “Фонетика” модулини ўқитиш жараёнида мультимедиа воситаларидан фойдаланиш
10. “От сўз туркуми” модулини ўқитиш жараёнида талабаларни морфологик анализга ўргатишнинг самарали усуллари

VI. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Аналогия	Ўхшашлиги, прототиби танланадиган фикрий операция.	Similarity, prototype, and an intellectual process
Аниқлаштириш	Абстрактлаштиришга тескари жараён, яхлит, ўзаро боғлиқ, кўп томонлама объектнинг топилишини назарда тутди.	The reverse process of abstracting involves the establishment of a multilateral, interdependent, multilateral entity.
Дедукция	Фикрлашнинг умумий қонуниятлардан хусусий фактларга томон ривожланишини назарда тутадиган фикрий операция.	An intellectual process that encompasses the development of thinking from general principles to specific facts.
Фараз	Гипотеза (қадимги грек тилидан - асос, тахмин) — олдиндан ўрганилган фактлар, ҳодисалар, жараёнларнинг муайян мажмуига асосланган, уларни изоҳлаш учун илгари суриладиган ва тасдиқланиши ёки инкор этилиши лозим бўладиган назарий тахмин.	Hypothesis (from the ancient Greek language - the basis, the assumption) - based on a set of previously learned facts, events, processes and their interpretation theoretical assumption that must be propagated or denied or denied.
Илмий йўналиш	Илмий йўналиш деганда тадқиқот ўтказиш соҳасидаги фан, фанлар ёки илмий муаммолар мажмуи тушунилади.	Scientific direction is a set of science, science or academic problems in the field of research.
Индукция	Хусусий фактларни умумлаштириш мантиқига асосланган	The logic-based intellectual exercise of private facts

	фикрий операция	
Кузатиш	Энг кўп ахборотли тадқиқот услуги бўлиб, у бўлган ва ўрганилаётган жараёнлар ва ходисаларни четдан туриб кўришга имкон беради.	The most informative research method that allows you to see and analyze the processes and phenomena that you are researching.
Методология	Бу илмий-тадқиқотчилик фаолиятининг илмий тамойиллари ва усуллари тизими ҳақидаги таълимот.	This is a teaching about the system of scientific principles and methods of scientific research activity.
Моделлаштириш	Тадқиқотчиликнинг моделнинг қурилишини назарда тутадиган назарий услуги.	Theoretical style of research involving the construction of a model.
Синтез	Фикрий операция, унинг жараёнида аниқланган элементлар ва фактлардан яхлит манзара қайта тикланади.	Intellectual landscape, elements and facts discovered in its process will be restored.
Сухбат	Эмпирик услуб бўлиб, жавоб берувчи билан шахсий алоқани назарда тутайди.	It's an experimental method, which implies a personal relationship with the respondent.
Тадқиқот дастури	Бу аниқ мавзу устидаги бўлғуси ишнинг моҳияти ва таркибий қисмлари ҳақидаги аниқ тасаввурдир.	This is a clear idea of the essence and components of the future work on a specific topic
Тадқиқот долзарблигини асослаш	Илмий билишнинг умумий жараёни соҳасида мазкур мавзунини ўрганиш заруратини изоҳлашни билдиради.	Explains the necessity of studying the subject in the field of general scientific knowledge.
Тадқиқот мақсади	Бу тадқиқотчи ўз ишини яқунлашда эришишни хоҳлаган	This is the final outcome that the researcher wants to

	пировард натижадир. Фараз асосида ифодаланади.	achieve in completing his work. It is based on hypothesis.
Тадқиқот вазифаси	Бу илгари сурилган фаразга мувофиқ мақсадга эришиш учун йўллар ва воситаларнинг танланишидир.	This is the choice of ways and means to achieve the goal pursued according to the hypothesis it proposes.
Тажриба	Умумий эмпирик тадқиқот услуби бўлиб, у бошқариладиган шароитда ўрганилаётган объектлар устидан қатъий назорат юрителишига асосланади.	It's a general experimental method of research based on strict control over the objects studied under controlled conditions.
Таснифлаш	Ўрганиладиган объектлар, фактларни ўрганишнинг назарий услуби; ҳодисаларни бир-бирига нисбатан тартибга солишга асосланади.	Learning objects, theoretical approach to the study of facts; to regulate events in one another.
Умумлаштириш	Муҳим фикрий операциялардан бири бўлиб, унинг натижасида объектлар ва улар муносабатларининг нисбатан барқарор хусусиятлари ажратилади ва қайд қилинади.	It is one of the most important intellectual operations that results in the relatively stable features of objects and their relationships.

VIII. Адабиётлар рўйхати

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари.

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи. 2017. 16 январь, №11.

2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. Т., 2016. 56 б.

3. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь. Т.: Ўзбекистон, 2017. 104 б.

4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь. Т.: Ўзбекистон, 2017. 48 б.

5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамиз. Мазкур китобдан Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2016 йил 1 ноябрдан 24 ноябрга қадар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри сайловчилари вакиллари билан ўтказилган сайловолди учрашувларида сўзлаган нутқлари ўрин олган. Т.: Ўзбекистон, 2017. 488 б.

II. Норматив- ҳуқуқий ҳужжатлар

3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (Ўн иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрдаги, 2003 йил 24 апрелдаги, 2007 йил 11 апрелдаги, 2008 йил 25 декабрдаги, 2011 йил 18 апрелдаги, 2011 йилдаги 12 декабрдаги, 2014 йил 16 апрелда қабул қилинган қонунларига мувофиқ киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан). Т., 2014.

4. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборот-номаси. 1997. 9-сон, 225-модда.

5. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури / Ўзбекистон Респуб-ликаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. 11-12-сон, 295-модда.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 28 июлдаги “Таълим муассасаларининг битирувчиларини тадбир-корлик фаолиятига жалб этиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 2 ноябрдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1426-сонли Қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил май-даги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1533-сонли Қарори.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомил-лаштириш тўғрисида”ги ПФ-4456-сонли Фармони.

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 28 декабрдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим ҳамда олий малакали илмий ва илмий педагогик кадрларни аттестациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 365-сонли Қарори.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4797 сонли Фармони.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизиминия янада яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида”ги ПҚ-2909 сонли Қарори.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789 сонли Фармони

14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги №-797 сонли Қарори

III. Махсус адабиётлар

1. Дадабоев Ҳ. Тилшунослик назарияси ва методологияси. – Тошкент, 2004.

2. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари. – Андижон, 2006.

3. Нурмонов А. Лингвистик белги назарияси. – Тошкент: Фан, 2008.

4. Нурмонов А., Раҳимов А. Лингвосинергетикага кириш. – Тошкент: Академнашр, 2013.

5. Ҳақимов М., Зокиров М. ва б. Тил назарияси ва амалиёти. – Фарғона, 2016, -Б.204.

6. Раҳматуллаев Ш. Систем тилшунослик асослари. Тил қурилишини

тизим сифатида ўрганиш масалалари. – Тошкент: Университет, 2007.

7. Dorothea Franck. Seven sins of pragmatics: theses about speech act theory, conversational analysis, linguistics and rhetoric. — In: “Possibilités and limitations of pragmatics”, Amsterdam, John Benjamins B. V., 1981, p. 225—236. © John Benjamins B. V., 1981.

IV.Электрон таълим ресурслари

1. www.ziyonet.uz
2. www.edu.uz
3. Infocom.uz электрон журнали: www.infocom.uz
4. www.tdpu.uz
5. www.pedagog.uz
6. www.nuuz.uz
7. www.bimm.uz
8. www.literature.uz
9. www.kutubxona.uz
10. [http:// www.dissert.ru/pedagog.html](http://www.dissert.ru/pedagog.html)
11. <http://www.istedod.uz/>
12. www.scopus.com